

ORPHEUS NOSTER

A Károli Gáspár Református Egyetem eszme-,
vallás- és kultúrtörténeti folyóirata

IRODALOM, KÉPZŐMŰVÉSZET, VALLÁSTÖRTÉNET

VII. ÉVFOLYAM (2015), 2. SZÁM

Kiadó: KÁROLI GÁSPÁR REFORMÁTUS EGYETEM

Felelős kiadó: SEPSI ENIKŐ, a BTK dékánja

Felelős szerkesztő: FRAZER-IMREGH MONIKA

Szerkesztők: FÜLÖP JÓZSEF
NAGY ANDREA
PÉTI MIKLÓS

Szerkesztőbizottság: HEGYI DOLORES
TÜSKÉS ANNA
FABINY TIBOR
FEHÉR BENCE
KURUCZ GYÖRGY
VASSÁNYI MIKLÓS

Német anyanyelvű lektor: SZATMÁRI PETRA
Angol anyanyelvű lektor: JACK CLIFT (University of Oxford)
Francia lektor: TÜSKÉS ANNA

*A megjelentetésre szánt kéziratokat, illetve a megrendeléseket
a következő címre kérjük küldeni: orpheusnoster@googlegroups.com
Authors should submit manuscripts to the email address
<orpheusnoster@googlegroups.com>*

ISSN 2061-456X

L'écriture et la différence
Par Jacques Derrida
© Éditions du Seuil, 1967

Az első borítón:
Kabír hindu és muzulmán síremléke Magaharban. Fotó: Bangha Imre

A hátsó borítón:
A szoros és a tágas kapu ábrázolása: Máté 7, 13: „Menjetek be a szoros kapun. Mert tágas az a kapu, és széles az az út, amely a veszedelemre visz...” KÁLVIN *Institutio Christianae religionis* c. művének fedlapján. Kiadó: Antonius Rebulius, Genf 1561.

A nyomdai munkákat a Robinco Kft. végezte,
felelős vezető Kecskeméthy Péter.

folyóirat online is olvasható a KRE honlapján: www.kre.hu/portal/index.php/orpheus-noster.html

TARTALOM

BANGHA IMRE

Indiai napló 2011–2012 7

TÜSKÉS ANNA

A cinóber piros madár. Bálint Endre, az illusztrátor 29

NEMES ISTVÁN

Vallásosság Csík-, Gyergyó- és Kászonszékek esperességeiben 1829-ben 55

SALAH RANA

Konstruált terek identitásképző szerepe a Sinistra körzetben 70

MŰHELY

KOVÁCS ESZTER (ford.)

Montesquieu: A gótikus stílusról 78

FÜLÖP JÓZSEF (fordítás, előszó)

Georg Simmel: A lélek üdvösségéről 87

FRAZER-IMREGH MONIKA (ford.)

Pápai Páriz Ferenc: A híres gyulafehérvár-nagyenyedi Bethlen-Kollégium alapítása és története (részlet) 94

RECENZÍÓ

ZILA GÁBOR

Ván Benjámin: Szilády Áron élete. Szerk. Szakál Aurél, Budapest, k.n. 2012. 107

SZÁMUNK SZERZŐI

BANGHA IMRE PhD (1967), indológus, Oxfordi Egyetem, Keleti Tudományok Kara (Faculty of Oriental Studies, University of Oxford)

FRAZER-IMREGH MONIKA PhD (1966), reneszánsz-kutató, klasszika-filológus, KRE BTK Történeti Intézet, Ókortörténeti és Segédtudományok Tanszék

FÜLÖPJÓZSEF PhD (1979), germanista, esztéta, KRE BTK Német Nyelv és Irodalom Tanszék, Szabaddölcsészet Tanszék, LFZE Egyházzene Tanszék

KOVÁCS ESZTER PhD (1977), irodalomtörténész, MTA BTK Irodalomtudományi Intézet, tudományos munkatárs (MTA Posztdoktori Kutatói Program)

NEMES ISTVÁN MA (1976), doktorandusz, egyháztörténész, BBTE Kolozsvár, Ökumené Doktori Iskola

SALAH RANA (1987) MA hallgató, KRE BTK Magyar Irodalmi Tanszék

TÜSKÉS ANNA PhD (1981) irodalomtörténész, művészettörténész, MTA BTK Irodalomtudományi Intézet

ZILA GÁBOR doktorandusz (1988), történész hallgató, KRE Történettudományi Doktori Iskola

BANGHA IMRE

Indiai napló 2011–2012¹

Vadódará, 2011. február 24.

Egyre gyakrabban nézem Indiát olyan szemmel, hogy családotul vajon eljöhetné-e ide. Lehetne-e a gyerekek egészségéhez megfelelő körülményeket biztosítani? Találna-e Mónika és a gyerekek értékes tevékenységet, és emellett nekem is hasznos volna-e szakmailag? Még Allahábádban találkoztam egy angol-indiai házaspárral, Johnnal és Tanvíval, akik két éves gyerekükkel, Szamírral Indiában töltenek egy fél évet. John hindit, Tanví urdút tanulni járt hozzám Angliában. Aztán Johnnal az apás játszóházban is összefutottam. Most elmondja, hogy mivel munkahe-lyén nem adtak neki fél év fizetetlen szabadságot, felmondott. Informatikusként remélhetőleg könnyen talál majd új állást.

A család Allahábádban Tanví szüleinél lakik egy hatalmas kertes házban. Dajka, sofőr és kertész, és talán még más szolga is dolgozik náluk, és a most már hindi-ül beszélő Szamír a szolgálak kedvence. Ennek ellenére mégsem érzik sikeresnek az indiai félévet, mert Szamírt nem sikerült bölcsődébe adniuk. Indiában az oktatás teljesítményorientált. Még a drágább óvodákban és bölcsődékben is angolt, ábécét és memoritert tanítanak egészen kis gyermekeknek. Ha elkalandozik a figyelmük, a segédek a tanárok felé fordítják a fejüket. Kis helyre vannak összezsúfolva, és alig játszanak. Az óvónők nagy része szakképzetlen. Tanvíék még a milliós nagyváros-ban sem találtak megfelelő bölcsődét, és úgy döntöttek, hogy nem adják óvodá-ba a gyereket. Ezzel viszont nekik sincs együtt kihasználható szabad délelőttjük. A bölcsődehiány mögött talán az áll, hogy Indiában az előkelő családok inkább alkalmazznak dajkát, *áját*, és nincs szükségük bölcsődére.

Közös barátunknak, Asvinnak Szamírral egyidős kislánya van Delhiben: Iláhi. Hozzájuk is több szolga jár, de nekik nincs kertes házuk. Iláhi mégis szerencsésebb, mert jó bölcsődét találtak neki a közeli Arvind Ásramban. Itt egész nap játszanak és énekelnek. Mindkét család Angliából költözött ide, és a gyerekükkel az anya nyel-vén, hindiül beszélnek.

Allahábádban indulásom előtt meglátogatom az egyik vezető indiai angol köl-tőt, Arvind Krisna Malhotrát, aki az Allahábádi Egyetem tanára. Nagyon rossz véleménye van az egyetemről, amely szerinte főiskola színvonalú, mert egy rossz adminisztrációs döntés miatt nincs benne mesteri és doktori képzés. Indiában az oktatás nyelve angol, de az egyetemre bekerülő diákok itt nem tudnak jól angolul, és ugyanúgy, mint Sántinikétanban, az angol oktatás kiegészül a helyi nyelvű ma-gyarázatokkal. Ráadásul brit és amerikai angol irodalmat kell tanítaniuk, amihez

¹ Első megjelenés: <http://gangetica.blogspot.hu>

a diákoknak alig van köze. Pedig a posztkoloniális irodalom sokkal inkább róluk szól. Egyetemi háttérének minden vidékisége ellenére Arvind majdnem az Oxfordi Egyetem költészettanára lett.

Vadódará

Vadódarából egyik nap házigazdáim kirándulni visznek a nyolcvanöt kilométerre levő Narmadá-erőműhöz. A Narmadá India egyik legszentebb folyója, melyet sok zarándok ugyanúgy körüljár, mint a templomokat és más szent helyeket szokták. A torkolattól felgyalogolnak a forrásig, majd a másik oldalon visszajönnek. Az utóbbi évtizedekben azonban a gátról híresült el a folyó, ugyanis számos falut elárasztottak vízzel. Emberjogi harcosok hívták fel rá a figyelmet, hogy az elárasztott falvak többségében nagyon szegény lakóit külvárosi bádogviskókban helyezték el, és megfosztották őket hagyományos megélhetésüktől. Tervezik, hogy még tíz méterrel megemelik a víz szintjét, de a gát-ügyben érintett két állam nem tudott megállapodni az elárasztandó falvak lakóinak elhelyezéséről. A falvak jó része Madhja Pradésben van, a gát viszont Gudzsarátban. Minden vita és rossz hír ellenére az indiaiak ma már kirándulni járnak a krokodiloktól nyüzsgő, gát körüli tavakhoz. Én is szeretnék krokodilt fényképezni, de elmondják, hogy ebben az évszakban nem nagyon jönnek ki a partra. Ennek ellenére többször is végigpásztázom a krokodilszínű partot. Végül a krokodilveszélyre figyelmeztető táblát fényképezem le.

1. kép. Főttkukorica-árus anyuka standja a Narmadá-gátnál. A gyermekfelvigyázás Indiában spontánabb, mint Nyugaton

2. kép. A meleg évszakban a Narmadá mellékfolyóiban is megfogyatkozik a víz

Házigazdámékkal szemben a járdaszigeten éjszakára kis tábor alakul ki a közeli építkezésen dolgozó, családjaikkal ideköltözött segéd munkásokból. Sokáig nem tudom, hogy ki ez a sok rosszul öltözött hajléktalan. Házigazdámék is kényelmetlennek érezhetik, mert maguktól mondják el, hogy nem hajléktalanok. Esténként kis tüzek mellett itt főznek, dolgukat a járdasziget bozótosában végzik. Egy család egy magasfeszültségű villanypóznára kötött függőágyban ringat egy csecsemőt.

A Vadódarái Egyetemen is tartok előadást. Ezúttal nem Tagoréról, hanem hindi irodalomtörténeti kutatásaimról. Mivel vizsgaidőszak van, kevés diák jön el, de a tanárok közül sokan vannak ott. Arról beszélek, hogy nem létezik a mintegy nyolcvan éve tanított és megkérdőjelezetlen irodalomtörténeti korszakolás által óhindi kornak nevezett korszak, mivel az oda besorolt művek mind későbbiek, és egyrészt az indiai függetlenségi mozgalom nemzeti szellemű történetírása, másrészt a testvérvelvvel, az urdúval való rivalizálás tolta ki az államnyelv történetét majd fél-ezer évvel korábbra. Mindenekelőtt arról kell meggyőzőnöm a hallgatóságot, hogy az India-szerte tanított korszakolás egy bizonyos kor terméke, és egyáltalán nem általános érvényű. Van, aki hitetlenkedik, de a bemutatott érvek aztán meggyőzik a kételkedőket.

Átsétálunk az egyetemi kupola alatt. Megtudom, hogy ez Ázsia második legnagyobb kupolája. A tanárokkal beszélgetek. Lesújtó az egyetemi színvonal. Elmondják, hogy a mesteri kurzuson a hindi szakos diákoktól egy évben négy regény elolvasását követelik meg. Kétköteteset, vagy éppen nehezebb nyelven írottat már

nem tehetnek fel az olvasmánylistára. Nálunk a középiskolában több az irodalmi kötelező olvasmány.

Több száz diák tanul hindi szakon, és az egyetem többi hallgatójának is kötelező tárgy egy ideig a hindi. A tanárok leterheltek a sok tanítástól és vizsgáztatástól. Az egyik adjunktus mintegy védekezve jegyzi meg, hogy nincs idejük kutatni.

Az utolsó napon Dzsajéssel megnézem a Laksmivilász palotát, a város mahárádzsáinak lakhelyét, mely megépültekor India legnagyobb lakóházának számított. Most is benne lakik a család, és csak az alsó szint látogatható. A kiállítás az uralkodók kultúrapártolását hangsúlyozza. A vadódarái mahárádzsák voltak az első indiai uralkodók, akik bevezették az általános tankötelezettséget a 20. század elején. Ők indították útjára a helyi zenei fesztivált, és állították fel az egyetemet. A jelenlegi mahárádza klasszikus énekes, és indiai turbánokból és fejviseletekből doktorál. Ezen jól szórakozom. Mi szüksége van erre a mahárádzsának? – Persze az egykori uralkodók családjai tele vannak különkségekkel. Az viszont szomorú, hogy a nagyobb uralkodócsaládok mind pereskednek maguk között. Általában a testvérek vitatják az örökséget. Ezt onnét tudom, mert egyes kéziratgyűjtemények pontosan ilyen örökségek részeit képezik, és a pereskedések miatt hozzáférhetetlenek.

3. kép. Hagyományos, fedett kútépület a Laksmivilász palota mellett Vadódarában

Házigazdámékkal átellenben, a sikátor túloldalán iskola van. A szobámba reggel behallatszik a gyerekek recitálása. A védikus Gájatrí-mantrát imádkozzák. Aztán

délután, a tanítás végén iskolabusz helyett riksák viszik haza őket. Egy-egy kétszemélyes riksába vagy tíz-tizenöt gyermeket bezsúfolnak.

Ezen az utamon éjszakánként elég sok gondot okoznak a szúnyogok. Sajnos a legtöbb helyen nincs már ott a régen megszokott baldachinszerű szúnyogháló az ágy felett. Az ablakokat szúnyoghálózzák inkább, de valahogy mindig beszökik néhány vérszívó. Olyan erős a csípésük, hogy felébred rá az ember, és egy idő után már a zümmögés is annyira éberre tesz, hogy nem tudok elaludni. Mikor közel jön a szúnyog, a hang után próbálok lecsapni, és egy idő után sikerül is. A továbbiakat elkerülendő úgy betakaródzom éjjelre, hogy csak az orromnál hagyok kis rést a levegőnek.

Ahmadábád, 2011. február 26.

Buszozás az autópályán. Hindi feliratok, bougainvillea-virágok.

Kis riksás keresgélés után sikerül megtalálnom a Gudzsarát Vidjászabhát az Ásram Roadon egy College udvarán. Délelőtt tízkor már ott is vagyok, hogy minél jobban kihasználhassam az időt. Az udvaron a diákok nézik, hogy mit keres itt ez az idegen a nagy csomagjával. Kiderül, hogy a Vidjászabhá csak tizenegykor nyit. A könyvtáros beenged a könyvtárba, ahol gudzsaráti novellákat olvasok a magammal hozott könyvből. Tizenegykor átmegyek a Vidjászabhába, de akkor is csak egy söprögető embert találok ott. Amint az más helyeken szokás, az igazgatóval akarok beszélni, hogy engedélyt kérjek a kéziratok megnézésére és lefényképezésére. Egy alkalmazott azt mondja, hogy az igazgató majd tizenkettő után jön be, egy másik pedig azt, hogy csak hétfőn, mert szabadságon van. Majdnem el is megyek, de aztán megkérem az egyik alkalmazottat, hogy hadd üljek a könyvtárban tizenkettőig, hátha mégis az elsőnek volt igaza. Tizenkettőkor odajön hozzám az az alkalmazott, aki szerint a jövő héten jön az igazgató, és megkérdi, hogy pontosan mit akarok. Mikor elmondom, hogy néhány kéziratot szeretnék megnézni, kéri a katalógusszámokat. A keresett hét Álam-könyvből hármát fel is lel a katalógusban, sőt még egy negyediket is talál, ami viszont nem szerepelt az én listámon. A kihozott könyvekből látom, hogy Álam versei régen egészen másképp forogtak közkézen, mint az a nyolcvan éve publikált kötetből kiderül. Nem tematikusan voltak elrendezve, hanem talán a perzsa dívának hatására ábécérendben. Ez új felfedezés, de könnyen megérthető, hiszen Álamot muszlim származású hindi költőnek tartják. Az irattáros minden további nélkül megengedi, hogy lefényképezzem a kért köteteket. Ha egyszer sikerül befejeznem eddigi kutatásaimat, majd szeretnék a 17. századi Álam költészetével is foglalkozni. Ehhez gyűjtöm most a kézirat-másolatokat. Egy óra alatt végzek a fényképezéssel, és ebédre már odaérek újabb szállásomra, a górahkpuri származású Sukla családhoz.

Este házigazdám, Sukladzsí elvisz a gazdag Szvámínarájana vallási közösséghez tartozó Aksardhám ásram víz és fény showjára. A halál birodalmába alászálló Nácsikétasz modernizált upanisadi történetét látjuk benne. A bemutató színjátás,

szökőkutak vizére kivetített filmbetétek, színes fény- és vízsugarak, levegőbe szökő lángnyelvek és erős hangeffektusok keverékéből áll. A rajzfilmfigura ogreszerű ördögök hoznak bele egy kis tréfát is. A több száz néző nagy része gyerek, de Szunildzsi elmondja, hogy üzletfeleit is elhozza néha a bemutatóra. Az előadás elején külön köszöntik a közönség soraiban az indiai krikett-világ bajnokságon résztvevő mozambiki válogatottat. Egyes látványos effektusokat tapsvihar és felhördülés fogad. A történet erősen modernizált. Az upanisadok egyik legnagyobb tanítómesetere, Uddálaka Áruni például ideges, értetlen jógiként szerepel benne.

Igazából Sukladzsi apjával, Rámdévdzsivel szeretnék dolgozni, mert ő azon kevesek egyike, aki még segíthet az óhindi szövegek megértésében. Szinte a teljes első nap elment a kötelező aksardhái kirándulással. Útközben Rámdévdzsi újra meg újra a szervezett vallásosság ellen beszél. A fia szótlanul vezet. Odaérve Rámdévdzsi el is mondja, hogy neki nem fog tetszeni a program, és csak időpocsékolás lesz. Hazafele aztán igyekszem más irányba terelni a beszélgetést.

Rámdévdzsi nem Ahmadábádban lakik, hanem a Górahknáth jógíró elnevezett Górahpurban. Bár Górahpur Uttar Pradésben fekszik, mégis a nagyobb részt Bihárban beszélt bhódzspuri nyelvjárást használják benne. Rámdévdzsi is inkább a bihári politika iránt érdeklődik. Elmondja, hogy a bihári vadnyugati anarchiát megfélemező és most újraválasztott főminiszter, Nítis Kumár nem zsarolható. Csak egy mérnök fia van. Lóhijádzsi köréhez tartozik, mint a nemrég elhunyt Kisan Patnájak, a kalkuttai Asókdzsi, és maga Sukladzsi is. Néha Asókdzsit is felhívja telefonon.

Mikor három éve itt voltam, két-három napon át folyamatosan értelmeztük a szövegeket, de most lassan megy a szövegolvasás, mert állandóan közbejön valami, vagy mi magunk kalandozunk el. Egy Bádzsíd-művön azért sikerül fél nap alatt átrágni magunkat. Bár a régi irodalom nyelvhasználatához páratlanul jó érzéke van, Rámdévdzsi nem különösebben szereti a vallásos költészetet.

Rámdévdzsi *Grámdévatá* című novellája a falusi bráhmanák, és a pancsáját nevű vezetőtestület képmutatásáról Asókdzsiék politikai folyóiratában jelent meg először 1974-ben. A következő évben a híresebb irodalmi lap, a *Szaraszvatí* is elkérte másodközlésre. A szükségállapot bevezetése után néhány héttel jelent meg, és addigra már cenzúrázva volt, kihúzott fekete sorokkal. Később Rámdévdzsi hozzáfűzött még két történetet, és regénnyé alakította át. A vidéki társadalom apró hatalmi harcainak megrajzolása és a karakterek nyelvjárási beszéde a hindi *vidéki regény* műfajához köti. A bhódzspuri nyelvjárást én is nehezen értem, de a novellából így is megérezem a falusi világot átjáró feszültségeket. Rámdévdzsi később az egész regényt átírta bhódzspuriul, és 1995-ben tizenegy folytatásban, majd külön kötetben is megjelentette. A regény manapság a bhódzspuri irodalom egyik legismertebb regénye, és tananyag néhány egyetem bhódzspuri irodalmi kurzusán.

Dzsajpur, 2011. február 27.

Reggel még Ahmadábádban voltam misén. Az öt indiai vasárnapom mindegyike máshol ért: Kalkutta, Sántinikétan, Allahábád, Kalkutta, Vadódará és Ahmadábád. Voltam hindi-bengáli, szantál, hindi és gudzsaráti misén. Az angol nyelvűeket a szintetizátoros nemzetközi melódiáikkal sikerült elkerülnöm. Bár tudok gudzsarátiul, egy idő után elfáradok, és nem tudom követni a prédikációt. Annyit azonban megértek, hogy a „dzsarúrí”, szükséges és a „dzsójjé”, kell közötti különbségről beszél a pap, és a végén még egy gudzsaráti verset is idéz. Látom, hogy a prédikáció megfogja a híveket. A meditatív énekeket szívesen követem és éneklek a gudzsaráti énekeskönyvből, a *Kírtanszágar*ból – különösen azután, hogy egy jól megtermett, erőshangú egyházfi ül mellém a padra.

Daksá negyedórával előbb ért a repülőtérre Ahmadábádban, és a bejárat előtt a lépcsőn üldögélve várt. A közös kutatómunka néha feszültségekkel jár, néha lelassul, mégis a jó oldala, hogy valaki megtanít benne valamit. Ráadásul, a sok egyedüli utazás után most útítársam is van.

Mennyire rutinná vált a repülés! Egy órányi repülőút után már esti sötétben szállunk le a Szángánérben, Dzsajpur repülőtérén. Én Szángánért az irodalomból ismerem. Egy ideig itt élt a 16-17. századi vallásalapító költő Dádú Dajál, és itt van egyik legfontosabb tanítványának, a szintén költő Szundardásznak is a síremléke.

Dzsajpurban régi szállodámba, a buszpályaudvar mögötti Kánticsandra Palotába jövünk. A repülőtéren előkelő fehér taxiba ülünk be, mert nincs más választásunk. Mikor megérkezünk, a taxis is elcsodálkozik, hogy hová kerültünk. Ő szívesen elvitt volna drágább szállodába, és valószínűleg ott valami baksist is kapott volna a két külföldi vendégért. Mikor mondom neki, hogy két-háromszáz rúpia itt egy szoba, akkor kifut a száján, hogy szerintem ez nem szálloda, hanem *dharmasálá*, azaz zarándokszállás. A szállodában viszont az előkelő taxin csodálkozhattak el, mert még úgy is, hogy én az alku előtt nem bújtam elő, és nem láthatták, hogy fehér ember is vendég lesz, viszonylag drágán, négyszáz rúpiáért akarnak kiadni egy-egy szobát. Daksá végül lealkudja a kettőt együtt hatszázötvenre. Mikor megjelenek, hallom, hogy egy másik érkező vendégnek kétszáz rúpiáért ajánlanak szobát. De gyanakvásunk mégis túlzott. Később véletlenül belepillantok a hatalmas nyilvántartó-könyvbe, és látom, hogy kétszáz és hatszáz rúpia között adnak ki szobákat.

A szálloda a dzsajpuri maharadzsa miniszterének, Kánticsandrának volt a lakhelye, és tipikus 19. századi egyemeletes palota, amelyet a villamosságon és a nyugati vécéken kívül alig modernizáltak. Hatalmas belső udvar, fél méter vastag falak, hagyományos áttört köves, csúcsíves szellőzőablakok az ajtó és a nagyablak felett.

A buszpályaudvar környékén ügynökök próbálják a maguk szállodájába vagy éttermébe becsalogatni a turistákat. Dzsajpur – Delhi és Ágrá után – India talán leglátogatottabb turistavárosa, és sok indiai hatalmas pénzeket remél a külföldiektől.

Delhi, 2011. március 2.

Törölték az Austrian Airlines bécsi járatát. Pedig hajnalban Márty várt volna a repülőtéren. Az ilyesmit az ember elsőre el sem akarja hinni. Ott áll a repülőtéren a csomagokkal mindenkitől elbúcsúzva. Újra meg újra a kijelzőre nézek, aztán megkeresem a légitársaság pultját. Mikor világos, hogy ezúttal nem jutok el Bécsbe, üzenetet küldök Mártynak. Hatalmas tömeg. Először szép sorban, de fél óra várakozás után szépen lassan teljes lesz a káosz. A pultnál vagy tíz pandzsábi fiatal veszedik egy öltönyös reptéri alkalmazottal. Mintha követelnék, hogy beszélhessenek valami főnökkel. Éjfél már rég elmúlt, fáj a szemem, nehéz írnom. Elkapott a fáradtság, és legszívesebben itt helyben elaludnék, úgy amint fejét a talicskára támasztva próbál egy turista előttem.

Egészében véve sikeres volt az utam. Nem tudtam ugyan minden tervezett dolgot megcsinálni, de sokat gyakorolhattam az idegenben alig használt nyelveket, a bengálit és a gudzsarárit. Fordításra előkészítettem számos Tagore-verset, kiadásra pedig még több bradzs-szöveget. Emellett lefényképeztem néhány értékes kéziratot. A legfontosabb közülük a rádzsasztháni murijá írású *Szvargárohán*. A munka mögött pedig ott vannak a találkozások, a barátságok. Rúhi és Asvin kedvessége és vendéglátása, Kata küzdelmei, Daksá kitartása, Szadzsál és Ahaná kultúrája, Rámdévdzsí és Kisórláldzsí irodalomszeretete, Asókdzsí önzetlensége, és mindegyikén túl Kowshik bácsi mosolya.

Végül a Qatari légitársaság járatára tesznek fel. Átszálláskor még az arab félszigetet is megjáróm. Első osztályon utazom, és két óra késéssel meg is érkezek Szeredába.

*

Otopeni, Bukarest, 2012. július 23.

Most először írok repülőtéri internetes naplót. Bár sokáig szinte minden repülőtéri várakozásomba belefért a naplóírás, eddig soha nem volt nálam bekapcsolható gép.

Csak két napot voltam Csíkban, és nagyon szép volt a sok találkozással, és az elvégezhető munkával. Bár ma csak délután öt után indul a gépem, mégis a reggeli Coronával kellett elindulnom negyed nyolckor. A vonat épp eleget késett, hogy lemaradjak a 9.13-as brassói csatlakozásról. Mivel a következő bukaresti vonatot pedig törölték, busszal kellett továbbutaznom. A menetrend szerint óránként indulnak kisbuszok a brassói állomás mellől. A tíz órás busz 9.20-kor már tele volt, és a következőre is öten vártak már előttem. Belenyugodtam, hogy 11-kor indulok tovább, és kiszámoltam, hogy még ezzel is nyugodtan elérem a müncheni repülőt. Szerencsére az emberek sorba álltak, így nem zavart, hogy tíz órakor már vagy tizenöt főre dagadt az induló kisbuszról lemaradt emberek tömege. Valaki megjegyezte mögöttem, hogy ez a mi Romániánk. Aztán tíz után pár perccel befutott a Marosvásárhely-Bukarest kisbusz, amire még felfért tíz ember. A harmincnyolc

lejes buszjegy legalább olyan drága, mint a legjobb expresszvonaté. Már a buszban ülve kérdeztem a sofőrt tört románsággal, hogy letesz-e Otopeniben a repülőtéren. Azt mondta, hogy tíz lejért igen. Elfogadtam, és megköszöntem neki. De aztán eszembe jutott, hogy akármilyen kis dolog is ez, de mégiscsak korrupció, amitől minden formájában irtózom.

A Brassó-Câmpina szakasz Románia egyik legszebb útja vonattal is, busszal is. Már az egykori határváros Predeal előtti szerpentinén émelegtem. A velem szemben ülő két asszony látta, hogy elfehéredtem, és kérdezték, hogy rosszul vagyok-e. Az utasok elláttak mindenféle tanáccsal, és leültettek menetirányba, a padok közé, ahol már addig is kucorgott egy férfi. Elmondták, hogy lélegezzek nagyokat, hunyjam be a szemem, meg nyomjam az ujjamat az orrom alá. Végül a Kárpátokból lefelé jövet, Sinaianál mégiscsak hánytam egyet a tízórais zacskómba. Közben egy cipőfűzővel felkötött arabkendős néni, aki már korábban is tanácsokat osztott, tartotta a vállamat. Mikor leértünk a hágóról, volt egy tízperces pihenő, ahol az utasok odajöttek hozzám, és váltottunk egy-egy mondatot. Ilyenkor sajnálom, hogy töröm a románt, mert nem tudtam lazán elbeszélgetni velük. A korábban a földön ülő férfi még előszedte azt a négy-öt magyar szót is, amit tudott. Egy fiatal hölgy angolul magyarázott. Végül annak szóltam, hogy bemegyek Bukarestbe, nem szállok le a repülőtérenél, hiszen lesz elég időm. Ezt megmondtam a sofőrnek is, aki mondta, hogy úgysí letesz, ne aggódjak. Az angolul tudó nő szerint eleve meg kellene állnia a busznak Otopeninél.

Ősz hajszálaim ellenére a rosszullétemmel és az erkölcsi skrupulusommal újra gyerekeknek érezhettem magam. De ez most nem zavart, sőt inkább könnyített rajtam.

Dzsajpur, 2012. július 28.

Dél előtt jegyet foglallok az állomáson további utazásaimra. Sajnos az utolsó napi vonatomra csak várólistás jegy van, pedig Delhibe akkor mindenképpen vissza kell érnem.

A királyi kéziratgyűjteményben a dél előtt elmegy annak kérvényezésével, hogy kaphassunk elektronikus másolatot. Délután aztán elénk kerülnek a kéziratok könyvek is. Én Ánandghan variánsait próbálom begépelni a költő legrégebbi, itt őrzött kéziratok könyvéből. Lassan megy a munka. Három-négy nap kellene csak erre, és én vagy húsz kéziratot szeretnék még megvizsgálni. Fontos, hogy kapjunk másolatot. Amíg a kézirat előttünk van, a segédkönyvtáros és a hivataloszolga is ott ül velünk szemben, és figyel, hogy nem készítünk-e fényképet. Órákon át semmi mást nem csinálnak.

Este meglátogatom az idős Kalánáth Sásztri professzort, a Rádzsasztán Szanszkrit Akadémia volt elnökét. Vele tizenöt éve, Szalémábádban találkoztam, és ellátott néhány hasznos információval a doktori munkámhoz. Most tudom meg, hogy egy ideig ő volt a Bradzs Akadémia elnöke is. Minden hónap utolsó szom-

4. kép. Még ma is vannak túlzsúfolt vonatok.

batján szanszkrit nyelvű irodalmi fórumot tart kollégáival. Ősei több száz éven át a maharadzsza udvari költői voltak, ám ő az utolsó irodalmár a családban, mivel fiai már a jól jövedelmezőbb mérnöki és számítástechnikai pályát választották. Apja, Mathuránáth Sásztrí is udvari költő volt, és fizetésként a királytól adózó földterületet kapott, aminek a jövedelméből élt. Az udvari költő kettős feladatot látott el. Ő volt a maharadzsza gyerekeinek tanára, és naponta le kellett adnia egy-egy új verset a könyvtárban, amit aztán a könyvtáros beírt egy könyvbe. Így keletkezett egy-egy költő versgyűjteménye, és ezért ritka a költő kézírásával készült könyv. Mivel a foglalkozás örökletes, és időnként új, jobb költőket is kineveztek, ezért az udvarban tíz-tizenöt költő is volt.

Dzsajpur, 2012. július 29.

Már tegnap este megnéztem, hogy reggel nyolckor lesz mise, és így nem volt gond odaérni. Bár Rádzsaszhán állam fővárosában vagyok, a modern katedrális jóval kisebb, mint az oxfordi plébániatemplomunk. Csak két mise van vasárnap, és az is angolul. Kevés erre fele a keresztény, legtöbbjük dél-indiai bevándorló, akiknek nincs szükségük hindi misére. Noha sem a könnyű, vidám angol énekekkel sem a gyakran giccses dekorációval nem azonosulok, jó volt ránézni a falon egy hatalmas

Szent Ignác poszterre. Az eredeti kép a firenzei Jacopino del Conte alkotása a rendalapító halotti maszkja alapján, amely megjeleníti a szent karakterisztikus arcát, és mégis valami túlvilági örömet látni benne. Ennek az embernek teljes volt az élete.

Mivel a dzsajpuri kutatóutat összehangoltam new yorki kollégáméval, ezért egy szállodában szálltunk meg. Míg nekem a légkondicionált szoba luxus, számára a nedvességtől itt-ott feldagadt fal nem kielégítő. Ezért aztán, mikor megérkezik a svájci diáklány Nadia, átköltözik hozzá egy úszómedencés hotelbe. Már csak egy éjszakám van hátra, ezért nem megyek a megszokott olcsó Kánticsandra Palotába. Noha Oxfordban mindig könnyen megkapom az indiai utamra megpályázott pénzt, csak annyit kérek, amennyi a normális léthez szükséges. Általában jobban szeretek másodosztályon utazni, és nincs szükségem légkondicionálásra. Az indiaiak többségéhez képest még így is rendkívül gazdag vagyok, legalább azáltal akarok közösséget vállalni a szegényebbekkel, hogy nem költök luxusra.

Mise alatt megszólalt a mobiltelefonom. Szerencsére épp énekeltünk, és így talán senkit nem zavartam meg. A szállodában reggeliztem, mikor ismét hívtak. Akkor látom csak a hat nem fogadott hívást ugyanarról az ismeretlen számról. Egy dzsaina vallásról szóló tudományos előadásra hívnak díszvendégnek. Azt mondják, hogy háromnegyed óra múlva ott kell lennem, de nem gond, mert küldenek kocsit. Az értem küldött kísérő néhány mondatban megpróbál rávenni, hogy legyen vegetáriánus. Kerek tizenegy órakor aztán meg is érkezek a Dzsaina Ifjúsági Központba, ahol egyből lefényképeznek, piros festékkel és rizzsel felkenik a homlokomat, és egy műanyag nyakláncot tesznek a nyakamba, majd bevezetnek az előadás helyszínére, ahol több száz ember ül egy hatalmas teremben felállított oltár körül, és a dzsaina szent Dzsambúszvámi imáját végzi. Az oltárban leghátul egy ezüstkorsó áll egy magas állványon. Előtte egy kisebb emelvényen több tucat mécses, és nyolc tálon tizenhat könyv. Ezek a negyvenöt dzsaina szent könyvet reprezentálják, és nyomtatott formában is a kéziratos könyvek alakját utánozzák. Az oltárral szemben papírdiadémot viselő tucatnyi fehér ruhás szerzetes. A vőlegényi viseletet idéző papírdiadém bizonyára Dzsambúszvámi utal, aki a saját esküvői menetében annak láttára mondott le a világról, hogy levágják az állatokat a lakomára. Az oltár bal felén énekesek és zenekar: hosszúkás *pakhavadzs*-dob, szintetizátor és klarinét. Az éneket egy okkersárga ruhás szerzetes vezeti, akit nem tudok hova tenni, hiszen ez nem a dzsainák, hanem a hinduk színe. Szemben a legnagyobb szerzetes, Vinajmuni ül, akinek képe ott díszlel a falra kifüggesztett hatalmas poszteren is. Egy ismétlődő imánál az énekes kis kavicsokat dob egy táliba, hogy kövesse hol tart. Erre szükség is van, mert a szerzetesek se tudják számolni az imát. A terem jobb oldalán nők, bal oldalán férfiak ülnek. Azt hittem, hogy tudományos előadásra jövök, de egyáltalán nem bántam, hogy itt vagyok, hiszen soha nem vettem még részt dzsaina szertartáson. A zenekar nélkül énekelt szanszkrit és prákrit nyelvű imák csodálatosak. A dzsaina alapima a prákrit nyelvű rövid *Namókára*, melyben az ember tiszteleg a próféták, a szentek, a tanítómesterek és a szerzetesek előtt.

Végül megkezdődik a tudományos előadás. Ezt elvileg Prémsszuman Dzsain, az udajpuri egyetem prákrittanára tartja, de valójában négy beszélő lesz: rajta kívül beszélni fog Dzsain felesége, az ülés elnöke és a díszvendég, azaz én is. Először is sorjában mindünk homlokát újra felkenik, műanyagfüzért akasztanak a nyakunkba, és a férfiak fejére turbánt tesznek, olyasfajta, amilyent az indiai esküvőkön szokott viselni az örömapa. Közben fényképezés és filmezés. Szerencsére nem nevetem el magam, mikor a fejemre húzzák a meglehetősen szűk turbánt. A díszítmények csak néhány másodpercig vannak rajtunk, mert ahogy visszaülünk, le is vesszük a nyakláncot és a turbánt.

Végül tudományos helyett inkább ismeretterjesztő előadásokat tartunk. Prémsszuman Dzsain a tanítómesterek, az *upádhyáják* feladatáról és fontosságáról beszél. A tudás fontosságát egy autószerelő esetével példázza, aki ötezer rúpiát kért el egy egyetlen kalapácsütéssel elvégzett munkáért. Nem a kalapácsütést kell megfizetni, hanem a tudást, hogy hova is kell ütni. Mivel megemlítettem a kézirat kutatás fontosságát, ezért az előadás végén többen jönnek hozzám, és elmondják, hogy merre talállok még kéziratgyűjteményeket. Utána gazdag dzsaina vegetáriánus ebéd vár minket.

Délután két múzeumot is megnézek Allisonnal és Nadiával. A múzeumok kéziratgyűjteményei érdekelnek, de ha már itt vagyok, akkor a kiállítást is megnézem. A két múzeumot két egymással rivalizáló, jól kereső ékszerész testvér alapította. Az első, az S.C.R. Indológia Múzeum e szavakkal hirdeti magát: UNusual, UNbelievable, UNimaginable, azaz „különleges, hihetetlen, elképzelhetetlen”, és számos „leg”-gel dicsekedik. Például India legkisebb pénzerméjével, a legnagyobb mogul miniatúrával, a világ legnagyobb bélyegével, továbbá egy 180 millió éves kőülettel, egy rizsszemre felrajzolt India-térképpel, egy meteoritdarabbal, félrenyomott bankjegyekkel és egy 1143-ban papírra írt kézirat könyvvvel. A hét-nyolc teremnyi anyag alig van feliratozva, és gyanítjuk, hogy számos réginek mondott dolog hamisítvány. A kézirat-katalógusnak nincs névmutatója, ezért mind a hat kötetet át kell böngészni. Az első és az utolsó két kötetet sikerül is átnéznem. A kiállított kéziratok között talállok egy 18. századi *Kavitávalit*, a katalógusban pedig még egyet. A tárlatvezető igazgató Sarad Kánt Sarmá anyjától, aki a múzeum pénztárosa és elnöke, írásban kérvényezem, hogy adjanak elektronikus fényképet róluk. Holnap kapom meg a választ.

Bár másfél évtizede doktori hallgatóként már jártam az S. C. R. Múzeumban, a másikat jobban ismerem. Ennek igazgatója, az öreg Rám Kripálu Sarmá mintegy százezer kéziratot gyűjtött egybe, és sikerült is néhányat felhasználnom közülük. R. K. Sarmá múzeuma korábban a belvárosban volt, de a gyűjtemény kinőtte, és most egy hatalmas új épületbe költözteti a városon kívül, a turisták által látogatott ámbéri úton. Ezzel megelőzte unokaöccsét, S. K. Sarmát, aki jóval monumentálisabb múzeumot tervez ugyanarra az útra, de még csak egy épület készült el belőle. R. K. Sarmá új múzeumának falán ott lóg a régi múzeum mintegy száz kiemelkedő látogatójának fényképe Sarmá és fia társaságában. Allison és én is fent vagyunk a falon. A múzeum még nem nyílt meg, de a kiállítást nekünk, mint különleges ven-

dégeknek megmutatja az igazgató, akit egy útlezárás és a váratlan eső miatt megvárakoztattunk. Nagyon teszik, hogy mindkét múzeumban külön termet szenteltek a kéziratos könyveknek, hiszen több mint ezer éven át ezek voltak az indiai irodalom és tudomány legfőbb hordozói. Az igazgató örül, hogy mennyire értékeljük a gyűjteményét, és kéri, hogy a jövőben segítsük a munkáját. Az ő gyűjteményében valóban nagyon fontos kéziratok vannak. Itt van például a millenniumi Kabír-szövegkiadás legfontosabb forrásául szolgáló kora-17. századi könyv. Sarmá szerint van egy 1450-ből való modern hindi elemeket is tartalmazó kézirata. Szerintem ilyen korai modern hindi kézirat nem létezik. Gyanítom, hogy Sarmá példánya hamisítvány. Nem mutatja meg. Nincs is rá időnk.

Vrindávan, 2012. július 31.

Vrindávanba az éjszakai vonattal, majd iránytaxival jöttem. Már fél hatra a szállásomra értem, és így ismét alhattam egyet. A hangzatos nevű Bradzs Kultúra Kutatóintézet hívott meg, és ők rendezték a szállást is egy zárandokszálló-szerű helyen. Az igazgató családja is itt lakik. Egy hosszú, széles folyosóról nyílnak a szobák. Amint látják, hogy felébredtem, küldik is a teát és a reggelit a családi konyháról. Az igazgató felesége megkérdezi, hogy akarok-e bemenni a templomba. Mikor ő végez a reggeli istentisztelettel, átkísér az igazgatóhoz. Vrindávan konzervatív zárandokhely, és örülök neki, hogy egyedül is ki mer jönni egy nő idegen férfivel az utcára. A kutatóintézet vezetője, Laksmínarájan Tivári olvasztottvaj-kereskedő, aki éremgyűjtőként kezdte a kutatómunkát. Mutatja is egy cikkét az egyik vezető indiai tudományos folyóiratban. A vrindávani pénzverde történetét írta meg. Ezernyi kéziratos könyv is van nála, és tudományos előadássorozatot szervez. Én is ennek keretében adok majd elő délután. Jó kapcsolatot ápol Dzsajés barátommal, aki szintén nagy kéziratgyűjtő. Kiderül, hogy Dzsajés nemrég tette le a habilitációnak megfelelő D.Lit. fokozatot, és az intézet kis ünnepséget szervezett a köszöntésére. Tivári és Dzsajés intézetein kívül Vrindávanban van több kutatóintézet is. A legrégebbi a Vrindávan Kutatóintézet (VRI), amelyet a Londonban tanító, mintegy tizenöt éve elhunyt Rámdász Gupta szervezett. Az ő idejében az intézet mintegy harmincezer kéziratos könyvet gyűjtött össze, több ezret lefényképezett, számos publikációja jelent meg, és tudományos előadásokat szervezett. Vendégházában gyakran találkoztam külföldi tudósokkal, és a SOAS-VRI program keretében londoni diákok tölthettek Vrindávanban néhány hónapot, hogy jobban megismerjék a bradzs nyelvet és kultúrát. A kezdeti központi hely kicsinek bizonyult, és a kilencvenes években a város szélére költöztek. Hatalmas kertbe építették az imponáló épületet. Az alapító halála után azonban az intézet működése lassan lehanyatlott. A kéziratokat ugyan konzerválják, digitalizálják, és konzerválási kurzusokat szerveznek. Egyéb eredményeket azonban nem látni. Ráadásul a bengáli könyvtáros, Ghós halála után kimagasló irodalomértő ember sem dolgozik ott. A vendégházban az utób-

bi években inkább magasrangú zárandokokat vagy turistákat helyeznek el. Málvji száhab, az intézet legutóbbi igazgatója frusztrálva távozott, és Tivárral létrehozott egy kisebb „ellenintézetet”. Én itt fogok most előadni.

Délután megérkezik Karéruából Dúbédzsi is, hoz néhány, a kutatásomhoz fontos kéziratot, és lefénképeztetni velem az intézet Thákur-kéziratát. Az előadás nem a legjobban sikerül. Nem jó valláskritikát bevetni a kiközösített Ánandghannal kapcsolatban egy zárandokhelyen. Ketten is közbekiabálnak, de aztán normálisan végighallgatnak.

Beugrok volt tanárom, Góvind Sarmá családjához. Azért jöttem Vrindávanba, hogy velük találkozzam. Az előadás mellékes. Sarmádzsi halála után a gyerekek elkezdtek pereskedni. Én a húszéves lányunokát, Guddút féltem, hogy a sok családi kalamajka között taníttatás helyett nehogy férjhez adják. Sarmádzsi menyé van csak otthon, aki elmondja, hogy apósa után most nemrég meghalt a férje is. Guddú meszteri képzésen tanul, és órákat ad, hogy besegítsen a családi kasszába. Este a számítógépen megnézzük az utóbbi tíz évben itt készült képeket. A családtagok és a bérlők örülnek, ahogy felismerik egymást és régebbi önmagukat.

Reggel óta áramszünet van, ami engem nem igen zavar, hiszen nem nagyon használok ventillátort. Az intézetben és a szállásomon is van generátor. Mikor visszaérkezünk a szállásra Dúbédzsivel, ő a legtermészetesebb módon beköltözik a szobámba. Első meghökkenésem után megörülök neki, és éjszakába nyúlóan beszélgetünk a most már sötét szobában.

Elmeséli, hogy egy benáreszi templomi betörés során ellopták a templom egy kéziratot hindi Rámájánáját is, és a rendőrség őt is felkérte szakértőnek. Nem sokkal később, amikor a Rámájana bekerült a piacra, akkor felismerte, és ezáltal lefűlelték a tolvajokat. Az ügybe belekeveredett egy kedves barátja is. Mindez úgy megviselte Dúbédzsit, hogy fontolóra vette, hogy most, élete végén, az indiai hagyománynak megfelelően szerzetesként elvonul a világtól. Arra gondolva azonban, hogy két kisunokájának szüksége van rá, mégsem költözött el egy zárandokhelyre.

Simlā, 2012. augusztus 4.

Konferencián vagyok a Himalájában. Szinte minden percünk foglalt. Az utolsó pillanatban betettek az egyik szekció vezetőjének, és őt előadást kell majd értékelnem. Eddig még csak az előadások felét tudtam átolvasni. Jack Hawley-val vagyok egy apartmanban. Jókat beszélgetek vele és másokkal is. Mivel ebben a sorozatban én szerveztem az előző konferenciát, állandóan köszönetet mondanak nekem.

Itt olyan az idő, mint Angliában. Még jó, hogy elhoztam a dzsekimet. Ezer-kétezer méter magas hegyek vannak körülöttünk, állandó a köd, így a szemközti hegyet is csak néha-néha látom. A konferencia a régi angol alkirályi, majd későbbi indiai elnöki palotában van, a város szélén. Őserdőszerű park veszi körül, és a lakhelyemig körülbelül húszpercnyi lejtős út vezet hatalmas himalájai fák és majmok között. Teg-

nap este kabócaconcertben, majmoktól övezve sétáltam haza. Azt mondják, hogy itt nem lopják el az ember szemüvegét a majmok. Néhány napja Vrindában ez komoly probléma volt, mert szemüveg nélkül kellett mindenfele rohagnom.

Daksával megbeszéltem, hogy ő is eljön meghallgatni a konferenciát. Két napja meg kellett volna érkeznie. Mivel itt nincs térerő, nem tudok neki telefonálni. Emailt küldtem tegnap, de még nem jött válasz. Hetedikén együtt kell majd továbbutaznunk Górákhpurba.

Simlá, 2012. augusztus 5.

Daksá nem kapott jegyet, azért nem jön. Majd Delhiben találkozom vele. A város neve Syámálá-ra, azaz Kálira utal, és legrégebb templomában Sjámalá szobra van. Ma reggel misére akartam menni. Sikerült taxit kapnom, és mintegy tíz perc késéssel be is értem az olvasmányokra. Az interneten még Oxfordban megnéztem, hogy a katolikus templom a Mall közelében van, mert a katolikus alkirály, Lord Minto építtette. A prédikáció tetszett, de mikor a kezembe vettem az énekeskönyvet, akkor láttam meg, hogy nem is katolikus templomban vagyok, hanem anglikánban. Végigültem a szertartást. Utána megkerestem a katolikus templomot, de a mise pontosan akkor lesz, amikor elnökölöm kell a szekcióban.

Délután elsétáltunk a városba két ügyes idegenvezető fiú társaságában, akiknek az apja a Himácsal állambeli erdők felügyelője. Egyikük Simlá történetét tanulmányozta. A város az 1860-as évektől az angolok nyári fővárosa volt. Amellett, hogy a forróságot itt tényleg elkerülték, mintha Angliát akarták volna újraalkotni. Nagyon sok ház angol mintára épült. Indiától mégsem menekülhettek, hiszen egy-egy angol háztartásra vagy tíz szolga jutott, és így itt is az indiaiak maradtak többségben. A reggeli és a délutáni órákban, mikor az angolok kijöttek levegőzni, az indiaikat kitiltották a fő utcákról. Az angolokat minden évben gyaloghintóban szállították fel ide, több mint 1100 méter magasságba, és magukkal hozták a teljes háztartásukat. Még a zongorát is elcipelték erre a néhány nyári hónapra az 1500 km-re levő Kalkuttából.

Este Jackkel elhatároztuk, hogy gyalog ereszkedünk le a szállásunkra a hegyoldalon. Mikor Rádzsvinder elmondta, hogy jaguár jár a környéken, inkább lemondunk róla. Annak ellenére tettük ezt, hogy Rádzsvinder szerint a jaguár csak kóbor kutyákat támad meg. Mellesleg a sötét erdőben még a majmok is félelmetesek lehetnek volna.

Górákhpur, 2012. augusztus 8.

Tegnap este végre a vonaton találkoztam Daksával. Előtte egész nap utaztam. Az intézeti taxi lehozott Csandígarhba. A váróterem zuhanyzójában a meleg hegyi ruhából nyári viseletre váltok, és veszek néhány újságot. A hindi napilapban meglátom,

hogy Magyarország tizedik az olimpiai éremtáblázaton. Az angol nyelvű lap azon morfondíroz, hogy India a 21. század feljövő nagyhatalma, és mégis milyen gyengén szerepel az olimpián, csak két bronz és egy ezüstérme van. Mi a négy magyar arannyal olimpiai nagyhatalomnak érezhetjük magunkat.

A peronon egy narancssárga szádthuruhát viselő fehér ember szólít meg, és aztán franciául elmondja, hogy Svájcban élő horvát, és hogy Svájchoz képest mennyire biztonságos az indiai peron. (Valóban. Allison bőröndjét néhány hónapja egy svájci állomáson lopták el.) Aztán egy elsorvadt kezű koldus jön hozzá, és egyre csak pénzt kér tőle. A vonaton egy másik, öreg szádhu ül oda hozzánk. Egy idő után felmászik a felső ágyra, és kidől a vize. Én épp alatta ülök. Az utasok felháborodnak. Később az ágy másik végén dől ki a vize. Mikor rendőrök mennek végig a vonaton, az utasok szólnak nekik, hogy itt egy jegy nélküli szerzetes, erre a rendőrök a botjaikkal nagyokat ütnek az ágyára, és elkergetik.

A vonaton ülök Górákhpur fele. Most mentünk át a megáradt Taptí és Róhin folyókon. Mindkettő a közeli nepáli hegyekből folyik át Indiába. Tegnap este az indiai rádió hírszerkesztője elmondta, hogy Górákhpur környékén rosszindulatú malária-járvány van, és megtelt a kórház. Ilyen maláriában halt meg Csoma Sándor is. Nekünk is mindent meg kell majd tennünk az árvíztől megsokasodott szúnyogok ellen.

A górákhpuri állomáson Rámdévdzsi érdekes találkozási pontot ad meg: A pippalfa alatt. Az a baj, hogy én nem ismerem fel kapásból, hogy milyen a pippalfa, és még az indiai Daksá sem. Keringünk az állomás előtt, és kérdezzük az embereket. Végül odaérünk a pippalfához. Már mások is várakoznak ott. Amíg álldogálunk, egy lány jön motoron, és megkérdezi, hogy ez-e a szíriuszfa. Az ott állók elmondják, hogy ez egy pippalfa, az ő fája odébb van. Ez a lány helyi volt, de a városi ember már nem ismeri a saját fát sem. Erre fele a fák hagyományosan tájékozódási pontok. Erre utal, hogy a környék falvai is gyakran fákról kapták a nevüket.

Rámdévdzsi elmondja, hogy valóban előfordul a malária, de egyáltalán nem járvány. Az a helyzet, mint a kigyókkal. Odafigyeléssel kicsi a veszély.

Górákhpur, 2012. augusztus 9.

Aztán kiderül, hogy Rámdévdzsi hétéves unokája 39 fokos lázzal beteg. Ez persze nem akadályozza meg, hogy ide-oda ne futkorásson. Tegnap este aztán Daksá is megbetegedett, és ma alig kelt fel az ágyból. Azt mondja, hogy a szokásos fejfájás jött rá, és emellett hányt. A kétnapos vonatozás kimerítette. A légkondicionált helyiségekkel váltakozó rendkívül nedves 30-35 fokos kinti levegő valóban kimerít. Nekem kutya bajom ugyan, de az utazás után tizenegy órát aludtam.

Bár Rámdévdzsi házában közelében, a bazárban is van egy fedetlen bűdös csatorna, szerencsére nem nyüzsögnek körülöttünk a szúnyogok. Bekenem magam szúnyogriasztóval, és szúnyogháló alatt alszom. Bár a szúnyoghálóm alá is beszökik egy-egy szúnyog, ez remélhetőleg több, mint elégséges védelem.

Górahpur, 2012. augusztus 12.

Az egymillió Górahpur hangulata leginkább Bihár állam fővárosát, Patnát idézi. India egyik legnépesebb államának, a hatvanmillió Uttar Pradésnek a negyedik legnagyobb városa Lakhaú, Benáresz és Allahábád után. Kevés az autó, inkább motorok, riksák és biciklik közlekednek benne. Van összesen vagy három felüljárója. A bűnözés és a korrupció miatt nem szívesen költöznek ide gyárak és nagyvállalatok.

Rámdévdzsi fia, Szónu újságíró. Elmondja, hogy a hindi lapok hetven-nyolcvanezres példányszáma errefelé mintegy tízszerese az angol lapokénak. A nagyvárosokkal szemben az indiai vidék hindi nyelvű. Ez látszik a reklámokon is. Delhi környékén minden angol. Errefelé a feliratok többsége hindi, gyakran angol fordítás nélkül. A hagyományos indiai családoktól eltérően Szónut többször is látom tanulni a gyerekekkel. A családban a tévé egyébként csak étkezés közben mehet. A gyerekek így is feltalálják magukat.

Tegnap este egy születésnapra voltunk hivatalosak. Egy idős apa ünnepelte fia, Ardzsun első születésnapját. Aki nem ismerte, nagyapának nézhette. A több száz vendég között volt turbános szikh, külföldi, mármint én, és két géppisztolyos rendőr. Ők bizonyára valaki meghívott politikus kíséretéhez tartoztak. Mondják, hogy itt volt a polgármester is. Azt hihettem, hogy indiai lakodalomban vagyok.

Reggel Szónu a motorbiciklijén elvitt misére a közeli templomba. Kicsit össze volt zavarodva a felekezeteket illetően, és ajánlotta, hogy mehetek egy még közelebbi templomba is. De most nem volt kedvem anglikánokhoz menni. Dzsajpurtól eltérően errefelé sikeresebb volt a misszió, és most tele volt egy egészen nagy külvárosi templom. Házigazdámék felkészítettek rá, hogy a reggeli hindi misére a falvakból érkeznek a korábban tömegesen áttért bhangí érinthetetlenek, és a mise is több mint két órát tart majd. Hasonló a helyzet, mint a sántinikétani szantál missziónál. A templom mellett van egy elitiskola is. Ide járnak Rámdévdzsi unokái. Meglepetésemre azonban nem szegény falusiakat látok a templomban, hanem jól öltözött középosztálybeli indiaiakat. A mise után egy bráhmin-ksatrija-angloindiai férfival beszélgetek. Az énekek szépek, és missziós hangulat érződik a sok imán. A mise végén a pap kihirdeti, hogy nem szabad otthon Szái bábá képeket tartani, mert Isten féltékeny Isten.

Délután elmegyünk az egyik legnagyobb középkori indiai költő, Kabír sírjához az Amí folyó partján fekvő Magaharba. Mivel Kabír egyformán bírálta a hindu és a muzulmán képmutatást, ezért sírhelyét hindu templom és muszlim mauzóleum jelzi. A templom melletti kolostorban mintegy húsz fehér ruhás Kabír-követő szerzetes van. Egyikük elpanaszolja, hogy a Régészeti Felügyelet nem engedélyezi, hogy épületeket emeljenek a közelben. Szerencsére így érintetlen a több száz éves épületegyüttes és annak közvetlen környéke. A kolostorban lakik még vagy húsz szerzetesruhás gyerek is. Ők India különböző részeiről származnak, és a kolostor taníttatja őket. Van, aki angol nyelvű iskolába jár. A gyerekek azt mondják, hogy

nem várják el tőlük, hogy szerzetesek legyenek, de az egész rendszerből úgy tűnik, hogy ez a szerzetesi utánpótlás bevált módja.

5. kép. Magaharban Kabír hindu és muzulmán síremlékénél

Bécs, 2012. augusztus 17.

Mikor megmutattam a családnak az erdélyi képeket, különösen tetszett a gyerekeknek egy, a madarasi Hargitán készült sorozat. Volt egy kép, amin négy-öt gyerek egy-egy pisztráanggal a kezében pózol. Rá is kérdeztek, hogy ezek igazi halak-e, mert ők még sosem fogtak a kezükben igazi halat. Egy másik képen Miki fakígyója úgy nézett ki, mintha igazi lenne. A tizenkét éves Sisu később elmondta, hogy barátaival arról beszélgettek, hogy India mennyire unalmas, és kalandok csak külföldön vannak. Sisunak meg sem fordult a fejében, hogy a lakásuktól húsz méterre az utcasarkon van egy halárus, és már csak érdekességből is felemelhetné bármelyik halát. De a külföldi kaland egy része éppen abból adódik, hogy hozzáképzelünk dolgokat. A hargitai fényképről az indiai gyerekek úgy hihették, hogy maguk az erdélyi fiúk fogták a halakat.

Aztán sikerült Sisunak is összehozni egy kalandot. Szóltam, hogy hozzuk el a magahari kirándulásra. Ezt aztán nagyon élvezte. Azt pedig különösen, hogy a Kabír meditációs barlangjának tartott hely egy erdő közepén volt. Bár követett a kocsink,

én állandóan javasoltam, hogy gyalog menjünk, hiszen nem kell száz-kétszáz méterért légkondicionált autóba ülni. Aztán ajánlottam a társaságnak egy kis erdei rövidítést. Rendes ösvény vezetett oda, ahova a kocsi is csak addigra ért a kerülővel, mint mi gyalog. Az indiai erdőben mindig figyelni kell a kígyókat, bár én már vagy tizenöt éve nem láttam egyet sem. A legnagyobb kaland persze az volt, hogy csak sejtettük, hogy az erdei ösvényen hova lyukadunk ki. Sisu végül nagyon meg volt elégedve.

A következő nap Kusínagarban jártunk. Buddha itt fejezte be földi életét, és ezért ez a buddhizmus négy szent helyének egyike. Bár a buddhizmus első századaitól kezdve fontos zarándokhely volt, a buddhizmus Indiából való eltűnése után ez a hely is feledésbe merült, és csak a 19. század végén fedezték fel újra a régészek. Emellett Kusínagar az egyik legnagyobb hindi író, Agjéj, eredeti, hangzatos nevén Szaccsidánand Híránand Vátszjájan születésének színhelye. A 20. század elején az ásatásokat az indiai régész, Nitjánand Sásztrí vezette, és fia, Agjéj itt született egy sátorban. A kusínagari kirándulás számunkra szintén fontos mozgatója volt, hogy innét három-négy kilométerre van Rámdévdzsi faluja is.

Csakúgy, mint a magahari út esetében, itt is a Górákhpurból való kijutás vette el időnk nagy részét. Utána viszont kétsávos úton haladtunk egészen Kusínagarig. Ezeket az utakat csak két-három éve fejezték be. Bár minden közlekedik rajtuk a biciklitől az autóriksáig, a rövidtávú falusi forgalmat általában kerítés zárja ki.

Mivel Sisunak tanulnia kell délután, és mert már sokszor járt Rámdévdzsi falujában, ő nem jött velünk. Rámdévdzsi, Szónú, Daksá és jómagam ültünk a kicsi kocsiban. Bár Daksá a legkisebb termetű közülünk, mégis neki kellett előre ülnie, mert nem illik, hogy két idegen férfi mellett legyen. Amikor megérkezünk, Szónú újságíró barátja vár, és csatlakozik hozzá még valaki.

A feltárt ősi helyek a régészeti felügyelőség kezelésében vannak. Vöröstéglás kolostorok és más közösségi helyek alapjait tárták fel. Nagyon sok a kétszer-két méternél is kisebb szoba. Én azt gondolnám, hogy ezek voltak a szerzetesek cellái, de valaki azt mondja, hogy ezek meditációs szobák voltak. A romokra ugyan tilos felmenni, de a helyi gyerekek sárga virágokat szednek róluk, és azt árulják a zarándokoknak, akik azt a Buddha-szobor előtt teszik le. A központi helyen van csak két restaurált épület, egy nagy csarnok, benne egy hatméteres fekvő Buddhával, és egy megnyújtott magasságú, eredetileg félgömböszerű ereklyetartó földhalom, szaknyelven sztúpa.

A buddhisták Buddha távozását a földi életből nem halálnak, hanem a nirvánának, kialvásnak, sőt inkább parinirvánának, teljes kialvásnak mondják. A fekvő Buddha szobrok ezt a parinirvánát jelképezik. Az itteni nagy parinirvána-szobor mintegy másfélezer éves. A régészek találtak rá darabokban, és a buddhisták arannyal vonták be. A kiábrándító modern építmények 1956-ban, Buddha születésének két és félezredik évfordulóján készültek.²

² Az ezen ünnepekre meghívott tíz külföldi nem buddhista személy egyike Baktay Ervin volt. (Frazer-Imregh Monika megjegyzése.)

6. kép. Ősi kolostor romjai, modern Buddha-templom és munkások Kusínagarban.

Mivel Buddhát Visnu-avatáráként a hinduk is tisztelik, jó néhány indiai turistát is lehet itt látni. A látogatók nagy többségét azonban fehérruhás srílankái zarándokcsoport tette ki. Jórész egyszerű, szegényesen öltözött idős asszonyok. Mivel a buddhizmus itt alakult ki, India a buddhista zarándoklatok célszövege. Már a legősibb buddhista szövegekben, a páli kánonban is négy fontos zarándokhelyről van szó, és ebből Buddha születési helye, a ma Nepálban fekvő Lumbini kivételével mindegyik Indiában van. A zarándokok általában csoportban jönnek: Delhibe repülővel, onnét busszal tovább, és végigjárják a négy szent helyet.

A sztúpa tövében egy csoport szerzetes a szent szövegekből recitál páliul egy idősebb szerzetes vezetésével, más szerzetesek pedig a zarándokok rendelkezésére állnak, és beszélgetnek velük. Mivel a vallás nagy területen, különböző népek között terjedt el, ezért a szerzetesek között is összevegyül a fekete bőrű srílankai a vágott szemű koreaiak.

Én szeretném az óriási múzeumot is megnézni, de mikor odaérünk, kiderül, hogy keddenként zárva van. Újságíró kíséremnek ez nem jelent problémát. Néhány telefonhívás, és kinyitják nekünk. Egy múzeumszolga teremről teremre haladva kapcsolgatja előttünk a villanyt és a ventilátort. A múzeum gazdag szoborgyűjteménnyel rendelkezik: a legrégebbi darabok több, mint kétezer évesek. Sok a hindu szobor is, a legtöbb szobor azonban csak töredék: fej vagy test.

Ezután a hamvasztási sztúpa maradványait nézzük meg. Rámdévdzsi elmeséli, hogy az 1956-os restaurálás előtt fák és bokrok borították a sztúpát, és élt itt egy

szerzetes, akinek komoly vágásos sebhelyek borították a karjait. Azt mondták róla, hogy akárhányszor megmarta egy kígyó, vágással gyógyította. Ezt a sztúpát nem restaurálták, hanem megtisztították, és így egy téglaborította hatalmas földhalom-má vált. Rajtunk kívül csak egy magányos japán látogatója van a helynek. Mikor néhány percre leülök a sok járkálás közepette, akkor tudok csak belegondolni, hogy ez az a hely, ahol a valaha is a földön élt egyik legnagyszerűbb és legnagyobb hatású ember meghalt, és hogy ez az a vidék, amit utoljára látott. Bár Buddha alakja megfoghatatlan, és még életének dátumairól is csak különböző teóriákból tudunk, mégis a tanítás, amit a legkorábbi könyvekben leírnak, az emberi létezés mélységeit felfedő, ám egyben gyakorlatias embernek mutatja be.

A sztúpa megtekintése után elbúcsúzunk a helyi újságíróktól. Ekkor jut eszembe, hogy az egész látogatás alatt elhanyagoltam őket, és alig beszéltem velük. Búcsúzáskor ezért még külön odalépek hozzájuk, és megköszönöm, hogy elkísértek, és ezzel nemcsak turistának, hanem egy kicsit ide tartozónak érezhettem magamat. Egyikük elmondja, hogy cikket ír a látogatásomról, és írjam le neki a pontos adataimat. Mondom, hogy minden szükséges fent van az interneten. A másnapi újságok valóban fényképes híradást közölnek kusínagari látogatásomról, óriási tévedésekkel és a számba adott általános mondatokkal.

A kocsiban hazafelé Rámdévdzsi Agjéj magánéletéről, és az ő Agjéjvel való kapcsolatáról beszél. Bár földiek, csak nagyon későn ismerkedtek meg. Rámdévdzsi már harminc fölött járt, és addigra Agjéj már közölte két írását is. Agjéj gyermekkorát három-négy vagy annál is több helyen, régészeti feltárások közelében töltötte. Felnőve magánéletében, és állásaiban is vándorolt. Szeretett Kusínagarba is visszatérni, és más félreeső helyeken is gyakran járt, mert ott tudott írni. Egyik legnagyobb regényét a Himalájában, egy szállodába elvonultan egy hét alatt írta meg. A személyzetnek parancsba adta, hogy hangtalanul hozzák be a megadott időben az ételt, és kis idő múlva ugyanolyan hangtalanul vigyék el a tálakat és a teáscsészét, akár volt bennük valami, akár nem. Ha valahol felismerték, azonnal továbbállt. A hozzá közelálló emberektől elvárta, hogy találják ki az akaratát. Én két regényét olvastam. A hindi irodalom egyik legnagyobb alkotásának tartott önéletrajzi regényében, *Sékhar életében* a terroristává váló Sékhar régész apjához való viszonyát szinte kezdettől fogva a meg nem értés és az elhidegülés jellemzi. Rámdévdzsi szerint ez csak írói fogás, a valóságban jobb lehetett az apjával való kapcsolata. Erre utal, hogy később előadássorozatot nevezett el róla. Nemrég Rámdévdzsi is megírta az Agjéjről szóló személyes visszaemlékezését, mint azt sokan tették a hindi irodalom nagyjai közül.

Egyszer összehasonlították egymás írói stílusát. Rámdévdzsi, mint egyetemen tanító, családos ember nem tudott elvonulni a világtól, és inkább megpróbált minden szabad percet írásra fordítani.

Utolsó napomra meggyógyulnak a család betegek, még a lázas nagymama is élénkebb. Kora délután szállunk fel a vonatra. Az állomáson hatalmas eső fogad. Az autóból sikerül még egy fedett autóbehajtó alatt szárazon kiszállunk, de az ömlő

esőben pillanatok alatt beszakadnak a tetőcsatornák a peronokon, és hömpölygő víz borítja el azok egyes részeit. Valahogy beverekedjük magunkat a vonatba, de az eső miatt a fülledt levegőben kell üldögeznünk. Nem lehet ablakot nyitni, mert beverne az eső. Aztán a vagon teteje is csepegni kezd. Szerencsére ez nem olyan komoly. A fülkénkben elvileg hat ember ülhetne, de tízen szorongunk. Érdekes módon rajtunk kívül mindegyik ide szóló jeggyel bíró utas hozott magával egy-egy két potyautast is.

Egész délután vonatozunk, néha zuhog, néha alábbhagy az eső. Az út már ismerősnek tűnik. Az első állomás Magahar, aztán Basztí, Rámcsand Sukla szülőhelye, majd este Lakhnaú.

Nekem fél ötkor kell majd leszállnom a vonatról, úgyhogy elalváskor elbúcsúzok Daksától, és beállítom az ébresztőmet negyed ötre. A potyautasok egyike a fekvőhelyem végében ül. Szólok neki, hogy az ágrái erődnél leszálllok majd hajnalban, és akkor elfekhet a helyemen. A kocsiba beverő szélről rosszul alszom, és a bőröndömmel barikádozom el magamat. Félálomban érzem, hogy egy nagy folyó fölött megyünk át. Biztosan a Gangesz vagy a Jamuná lehetett, és talán Kánpur környékén vagyunk. A lábamnál ülő utas ébreszt, hogy itt az Ágrái Erőd állomás. Még csak négy óra van, de le kell szállnom. Sikerül korai vonatot találnom Delhibe, így enyém az egész utolsó nap.

A repülőúton hazafelé első osztályra tettek, mert tele volt a másodosztály. Minden menetrend szerint megy, és reggel tíz előtt már Bukarestben vagyok. Magyar útlevéllal utazom, de románul köszönök. A román határőr így köszönt „Bine ați venit”, s mikor látja, hogy nem fogom fel egyből, megismétli angolul is: „Welcome”, Isten hozta.

TÜSKÉS ANNA

A cinóber piros madár – Bálint Endre, az illusztrátor¹

Bálint Endre sokszínű életművének kevésbé ismert területe az illusztrátori tevékenysége.² A művész születésének 100. évfordulója alkalmából a Magyar Nemzeti Galériában megrendezett *A nyolcadik templom. Bálint Endre (1914–1986) művészete* című kiállítása és a kiállítás katalógusa kitekint ugyan röviden az illusztrációkra,³ azonban ezek lényegesen több figyelmet érdemelnek. Az eddigi szakirodalom főként a *Bibliához* és Madách Imre *Az ember tragédiájához* készül illusztrációsorozatot elemzte. Az életmű, és azon belül az illusztrációk kutatásához nagyban hozzájárul, hogy 2013 őszén a Petőfi Irodalmi Múzeum megvásárolta, és a Kassák Múzeumban kutathatóvá tette a művész több ezer levelet és fényképet tartalmazó hagyatékát.⁴ Az illusztrált könyvek és a levelezés tanulmányozása nyomán körvonalazódik egy több mint negyven illusztrált kötetből álló korpusz (ld. 1. Függelék), amelyet érdemes beilleszteni az életműbe és összehasonlítani a festményekkel. Tanulmányomban a Bálint által illusztrált több mint negyven könyv közül harmincat elemzek részletesebben, az illusztráció technikája szerint négy csoportba osztva.

¹ Köszönöm a kutatásban nyújtott segítséget a Petőfi Irodalmi Múzeum Művészeti Tára, a Kassák Múzeum és az Országos Széchényi Könyvtár munkatársainak.

² A kutatás kezdetén nem tudtam, hogy néhai Nagyapám, Tüskés Tibor tervezte egy hasonló témájú tanulmány megírását 1967-ben. A Bálint-hagyatékban talált, 1967. január 3-án kelt levelében írja: „Kedves Bandi, nagyon köszönöm a szép levonatot és az újévi jókívánságokat. Jól esett látni ezt az immár Bálint-emblémává lett szentendrei ablakrácsot, korábban az esztergomi kiállítás meghívóján fődöztem föl örömmel. Kívánom, hogy az új év művészeted számára új értékeket és elismerést hozzon. Ez utóbbihoz – régi ígéretemhez híven – magam is szeretnék hozzájárulni: művészetedről (lehet, csak az illusztrációkról) szóló írás ügyét a Látóhatár szerkesztőjével már megbeszéltem. Talán láttad itt, korábban Martynról írtam, a februári számban pedig egy Egryről szóló dolgozatomat ígérték. Ezután következnének a Bálint-képek ill. illusztrációk. Boldog újesztendőt kívánok. Kedves feleségednek kézcsókom küldöm, Téged meleg szeretettel ölel: Tüskés Tibor”. Gépelt levél autográf aláírással, Kassák Múzeum, ltsz. Bálint 533 / KM-lev-2014.1.21. A jelzett Egry-tanulmány megjelent (Tüskés Tibor: „Egry József”. *Látóhatár*, XVII. 1967. jan.–febr. 170–180), a Bálint Endréről szóló azonban nem készült el, a folyóiratban megjelent viszont Bálintnak egy rajza: *Látóhatár*, XVII. 1967. nov.–dec. 1097. Tüskés Tibor megírta Bálint Endrével kapcsolatos emlékeit: Tüskés Tibor: *Az exponált idő*. Pécs, Pro Pannonia Kiadó, 2000, 122–125; Tüskés Tibor: „Bálint Endre-emlékek”. *Tiszatáj*, LI, 2006./1. 83–94.

³ Kolozsváry Marianna: *Bálint Endre. A nyolcadik templom*, Budapest, Szépművészeti Múzeum – Magyar Nemzeti Galéria, 2014, 55–61, 138–146.

⁴ Ezúton köszönöm Sasvári Edit és Csatlós Judit segítségét a kutatásban.

I. Irodalmi kapcsolatok

Bálint Endre élete és munkássága szorosan összefonódik az irodalommal. Édesapja, Bálint Aladár (1881–1924) a *Nyugat* és a *Népszava* képzőművészeti kritikusa: „Esténként hol a Zeneakadémia, hol az Operaház zenei eseményeiről számolt be lapjának, a *Népszavának*. Délutánonként a képzőművészeti kiállításokról tudósította a *Nyugatot*, melynek kritikusa volt. Amellett fordított németből, és rengeteget olvasott. Szóval fáradhatatlanul dolgozott, hogy megkeresse családjá részére a szükségeseket, naponta, évek során át a Munkásbiztosító Intézet hivatalnokaként »kulizott« reggel 8-tól délután fél 3-ig.”⁵ Bálint Aladár „elsőként állt Ady, Csontváry és Bartók Béla mellé, és legelsőként foglalt állást az akkor még teljesen kialakulatlan Derkovits Gyula mellett!”⁶

Bálint Endre nagybátyja (édesanyjának fivére) Osvát Ernő (1876–1929) szerkesztő, kritikus, író, 1908–1929 között a *Nyugat* folyóirat szerkesztője: „Ady Endre, Karinthy, Móricz Zsigmond, és mindenekfelett Osvát Ernő volt annak a csapatnak a tagja, amelynek én »drukkoltam«. Úgy éreztem, hogy az egész magyar irodalomnak vagyok a rokona, csak azért, mert Osvát Ernő anyám fivére volt” – vallja *Életrajzi törmelékeiben*.⁷

A harmadik, családon belüli szoros irodalmi szál Szerb Antalhoz kapcsolta (1901–1945), aki 1938-ban feleségül vette 25 éves nővérét, Bálint Klárát: „Annak idején Szerb Antal, Márai, Cs. Szabó »belső hármasa« jelentett valami olyasmit, mint szenvedélyes foci-drukkernek (aki voltam) Molnár-Orth-Opatá mitikus magasságokat verdeső örök érvénye...”⁸ A második világháború idején feleségét, Richter Irenát és gyermeküket, Istvánt is segítették Szerb Antalék: 1943-ban befogadták a Szlovákiából Pestre menekült Irenát, aki végig hamis papírokkal élt: „Csecsemőjével együtt Szerb Antalék: Klári nővérem és Tóni sógorom vették magukhoz, vállalva sokféle rizikó kockázatát, nem is beszélve arról, hogy egy otthon is állandóan dolgozó-író és olvasó szellem számára, mint Szerb Antal volt, mit jelenthetett az állandóan síró csecsemő hangzavara és hosszú ideig tartó jelenléte.”⁹

A családi kötelékeken túl baráti szálakkal is kapcsolódott az irodalomhoz: Kassák Lajos,¹⁰ Füst Milán,¹¹ Pilinszky János,¹² Zelk Zoltán¹³ és Karinthy Frigyes¹⁴ atyai,

⁵ BÁLINT Endre: *Életrajzi törmelékek*, Budapest, Magvető, 1984, 15–16.

⁶ BÁLINT (1984): 17. Bálint Aladáról ld. még: BÁLINT (1984): 22, 58, 353.

⁷ BÁLINT (1984): 10. Osvát Ernőről ld. még: BÁLINT (1984): 46, 108–109, 352.

⁸ BÁLINT (1984): 126.

⁹ BÁLINT (1984): 313.

¹⁰ BÁLINT (1984): 91, 118, 214–215, 254, 334; BÁLINT Endre: *Sorsomról van szó*, Budapest, Magvető, 1987, 66–67, 219–220. Bálint Endre Kassák Lajosnak ajánlott verse: Mint hullák vagy a zsemlyék. Kassák Lajosnak, az örökké türelmes horgásznak. BÁLINT Endre: *Hazugságok naplójából*, Budapest, Magvető, 1972, 187.

¹¹ BÁLINT (1984): 121, 240–241.

¹² Bálint Endre: Pilinszky Jánosnak. BÁLINT (1972): 185; BÁLINT (1987): 290.

¹³ BÁLINT (1984): 118–119, vö. 253–254, 256.

¹⁴ BÁLINT (1984): 349.

baráti és költői figyelme nagyban hozzájárult Bálint Endre művészetének formálódásához. Jó példája ennek Zelk Zoltán javaslata 1934 őszén: „Zelk Zoltán jött fel néhanapján hozzám, akinek volt bátorságom megmutatni írásaimat, amelyek kétségtelenül Kassák hatását mutatták, Zelk berendelt a Simplon kávéházba, hogy néhány írónak megmutassa expresszionisztikus írásaimat. Ott volt Fenyő László, Gelléri Andor Endre, akik igazi hamisítatlan unalommal olvasták verseimet. Majd egy későbbi alkalommal Zelk megnézte egyik pasztellképemet, amit a ház udvarán álló akácfáról festettem, és azt mondta: – Bandikám, te tulajdonképpen festő vagy, hagyd a fenébe az irodalmat. – Nem voltam akkor én sem író, sem festő, csak egy önmagát kereső szomorú fiatalember, aki valamiféle megváltásra várt, aki hol a képeit dobálta tűzbe, hol az írásait.”¹⁵

II. Illusztrációk

Grafikus pályája nehezen indult, nehezen vagy egyáltalán nem kapott munkát. 1934 őszéről írja: „Grafikusnak ügyetlen voltam, és annyi gátlással kellett megbirkóznom, hogy eleve képtelenné tett munkák felhajszolására.”¹⁶ 1948 végén sem volt jobb a helyzete: „Nyomott én magam voltam, hiszen ilyen-olyan támogatásokból éltünk, és minden könyvkiadó ajtaja, furcsa »véletlenek« jóvoltából, éppen akkor csukódott be, amikor én kívántam volt beszélni a képszerkesztőkkel, hogy valami kis grafikai munkát adjanak. Nem adtak!”¹⁷

A Bálint-hagyaték személyes iratokat és szerződéseket tartalmazó részében fennmaradt Dr. Simonovits Istvánné levele az Országos Köznevelési Tanács Tankönyvi Bizottsága részéről, amelyben próbarajzokat kér Bálinttól új általános iskolai tankönyvek illusztrálására: „Karakteres arcokat és jól jellemzett mozdulatokat akarunk az illusztrációkon. Sem az arcot, sem a mozgást nem engedjük sématiszálalni.”¹⁸ Színes és egyszínű illusztrációkat vártak a következő témákban: „I. Gerő Ernő utazik az uttó vasuton. 2. Mezőgazdasági gépállomás munkában. 3. Egy grafikon a 3 éves tervvel kapcsolatban. 4. Szovjet népi táncsoport. 5. »Tucac« egy lap az első osztályos számtan-részhez. 6. Illusztráció Petőfi: Egy gondolat bánt engemet c. verséhez. 7. Illusztráció József Attila következő két sorához: »Jöjj barátom, jöjj és nézz szét, / A világban dolgozol.« 8. Egy általános iskolai osztály óra közben. 9. Egy öntözőkanna. 10. Tehén a borjával (6 éveseknek.) 11. A Múzeumkert március 15-én. 12. Vihar a Hortobágyon. 13. Mamutvadászat. 14. Szabadon

¹⁵ BÁLINT (1984): 77–78.

¹⁶ BÁLINT (1984): 76.

¹⁷ BÁLINT (1984): 154–155.

¹⁸ Dr. Simonovits Istvánné levele Bálint Endréhez. Gépirat az Országos Köznevelési Tanács Tankönyvi Bizottsága fejlődés papírján. Budapest, 1947. december 7. PIM, Kassák Múzeum, Bálint-hagyaték, KM-AN-2014.I.36.

választható szakrajz.”¹⁹ Nem tudni, vajon Bálint beküldött-e illusztrációkat, és kapott-e megbízást.

A megjelent könyvek tanúsága szerint 1950-ben kapta első megbízásait könyv-illusztrálásra, plakáttervezésre. Célja főként családja anyagi biztonságának megteremtése volt. Felesége csehből fordított és lektorált magyarra. A Bálint-hagyaték személyes iratokat és szerződéseket tartalmazó részében fennmaradt Richter Irén néhány ilyen tárgyú szerződése a Szépirodalmi Kiadóval, a Magyar Rádióval, és a Művelt Nép Kiadóval.²⁰ Magyarra fordította például Jiří Marek *Virrad már felettiünk* (megjelent: Szépirodalmi, 1952) c. elbeszéléskötetét és Antonin Zápotocký *Vörös fénnyek Kladno felett* (megjelent: Szépirodalmi, 1953) c. regényét.

Bálint első könyvillusztrációs munkája Leonyid Pantyelejev *Nagymosás* c. elbeszélésfüzetéhez készült fekete-fehér+1 szín (kék) nyomással készült grafikák. Több film- és színházi plakátot is készített az 1950-es években.²¹ A *Dollárpapa* c. film plakátjának tervezésére (1956) így emlékszik vissza: „Nagyon-nagyon sok évvel ez előtt, amikor még mint reklámgrafikus kerestem kenyeremet, a MOKÉP behívott a házivetítőjébe, ahol levetítették néhány reklámgrafikus előtt Rajz János felejthetetlen alakításában a Dollárpapa című filmet. A vázlatok felülbírálása után nekem jutott az a valóban ritka szerencse, hogy a plakát kivitelezésére felkértek, aminek boldogan tettem eleget. A plakátot minden szokványméretben sokszorosították, így nagy örömömre hatalmas lepedőméretben is, hiszen a hiúság is egyik tartozéka szakmai gőgömnek: nevemet látni az »utcák során át«.”²²

1957 és 1961 közötti párizsi időszakában a Librairie Éditions Labergerie felkérte a *Biblia* illusztrálására, ami nagy sikert hozott számára, kiállítást rendeztek Bálint képeiből és film is készült a monumentális vállalkozás kapcsán. Hazatérte után számos megrendelést kapott: „Hazajövetelem után, bár igen sokat betegeskedtem, tovább dolgoztam, és kezdetben néhány évig az anyagi egzisztenciámat grafikázással teremtettem elő, gyermekkönyv-illusztrálással és könyvborító lapokkal, ritkábban filmplakátokkal kerestem pénzt.”²³ A Bálint által illusztrált könyvek műfajukat tekintve nagyon sokfélék: találunk köztük magyar és külföldi szépirodalmi műveket, meséket, mondókákat, találós kérdéseket. Főként az Európa, a Magvető, a Móra és a Szépirodalmi Kiadó látta el munkával. A kiadók közül a Móra Kiadó adta a legtöbb munkát Bálintnak. A könyvillusztrációk technikai megoldásai rendkívül változatosak, s ebből a szempontból négy csoportra osztva elemzem őket: 1. tus, toll vagy linómetszet technikával készült fekete-fehér illusztrációk, 2. fekete és a fehér

¹⁹ Ld. az előző lábjegyzetet.

²⁰ PIM, Kassák Múzeum, Bálint-hagyaték, KM-AN-2014.1.37.

²¹ Plakátok: A könyv tanít szórakoztat, a könyv a dolgozók fegyvere: Vásárolj könyvet is a földmives szövetkezeti boltban. Budapest, Piatnik, 1950; 2:0 a javunkra: Poljakov zenés vígjátéka, Csak felnőtteknek! : Állami Bábszínház. Budapest, Typopress, 1953; Vásároljon minőségi italt: Toborzó Brandy. Budapest, Typopress, 1953. Valamennyi az OSZK Kisnyomtatványtárában.

²² BÁLINT (1984): 210–213.

²³ BÁLINT (1987): 79.

mellett plusz egy színt használó képek, 3. ceruza, akvarell, monotípiya vagy montázs technikával készített színes képek, 4. egész oldalas színes képek, fekete-fehér (plusz egy szín) és / vagy színes szöveg közti rajzok.

II. 1. A kizárólag fekete-fehér illusztrációkat tartalmazó művek, amelyek tus, toll vagy linómetszet technikával készültek. Ezek lehetnek szövegközti vagy egész oldalas kompozíciók. David Caute *Oldd meg a sarudat* c. regényének külső borítóján pallost tartó szárnyas ördög szerepel, aminek szoros párhuzama a párizsi *Biblia* egyik egész oldalas színes illusztrációja (1256–1257. oldal között) (1. kép). Franz Kafka *A kastély* c. regényének belső illusztrációi az arcok és a fényforrás ábrázolásában közel állnak a *Gyertyafénynél* c. hattagú linómetszet sorozathoz (1938–1941) (2. kép). Jean Cocteau *Veszédelmes Éden* c. regénye illusztrációinak stílusa egészen más: a nőalakok 19. század eleji romantikus ábrázolásokra emlékeztetnek, a kompozíciók viszont Bálint montázsait idézik. Vészi Endre verseskötetének borítóján a szentendrei ablakrácsot látjuk (3. kép). Az egyes versciklusokat egy-egy linómetszet előzi meg, melyek stílusa hasonló az Elsa Triolet *A fehér ló* c. regényéhez készült linómetszetek stílusához. Mindkét műben felbukkannak Bálint festményeinek fő motívumai: *A kimondott s a kimondatlan* c. ciklusnyitó metszetén például múmiaszerű, arctalan alakot látunk, amely először a *Jéghegy (Múmia)* c. 1946-as festményen jelent meg Bálintnál, de jól ismerhetjük a *Szentendre nyolcadik temploma* (1969) c. festmény jobb széléről is (4. kép). Csáth Géza novelláskötetének tusrajzai ismét más stílusúak, teljesen elütnek Bálint festményeitől, talán az 1955-ös *Család I.* c. rajzzal állíthatók párhuzamba (5. kép).

Sólem Áléchem *A Motl gyerek* c. regényének könnyed tusrajzai társtalannak tünnek az életműben (6. kép). Az eredeti rajzokat a Petőfi Irodalmi Múzeum Művészeti Tára őrzi.²⁴ Némelyik könyvhöz egy illusztráció készült: Kormos István verseskötetét csak egy linóleummetszet díszíti: a címlapon látjuk a festményekről ismert ló (Kiss János sárospataki szíjártó mester cégére) és a törött küllőjű kerék motívumait ötvöző kompozíciót (7. kép). A könyv a Mikrokozmosz Füzetek sorozat tagja, amelynek minden kötetében egy illusztráció van.²⁵

Mészöly Miklós *Alakulások* c. novellakötetének tusrajzai stilisztikailag a *Sírkövek*-sorozattal (1957) mutatnak szoros kapcsolatot, motívumainak párhuzamait megtaláljuk a festményeken. A legszorosabb kapcsolat a 291. oldal rajza és a *Szárnyas kés* c. (1954) grafit-tempera kompozíció (8. kép), valamint a 679. oldal rajza és a *Varázslatos éjszaka Szentendrén* (1962) c. festmény között jelentkezik (9. kép). A 371. oldal rajza a számos festményről jól ismert, háttal álló szász népviseletes asszonyok motívumát alkalmazza (10. kép).²⁶ A rajzok távolról kapcsolódnak a novellákhoz, feltehetően részben készen lévő műveiből válogatott Bálint illusztrációkat a könyvhöz. A borító

²⁴ PIM 99.51–59. A katalógusban ezek tévesen Malamud könyvéhez készült illusztrációként szerepelnek.

²⁵ Köszönöm Ferenczi László segítségét.

²⁶ KOLOZSVÁRY (2014): 51–53.

színes képén több Bálint-motívum sűrűsödik össze: a múmia, a petróleumlámpa, a törött küllőjű kerék és a bajuszos fej egymásba átmetsződő alakja.

A Móra Kiadó számára illusztrált két gyerekkönyv (*Szűz, fön, nem takács; Tillárom, baj!*) sok szövegekőzti és egész oldalas illusztrációt tartalmaz gyerekrajzokat imitáló stílusban. Az Európa Kiadó számára készített két illusztrációsorozat – Bernard Malamud *A beszélő ló* c. elbeszéléskötete és Mojhér Szforim Mende *Sánta Fiske* c. regénye – a téma hasonlósága ellenére stílusában jelentősen eltér egymástól és Sólem Áléchem *A Motl gyerek* c. regényének fent említett illusztrációitól is (6. kép).

II. 2. A fekete és a fehér mellett plusz egy színt, például aranyat, zöldet, pirosat vagy rózsaszínt használó képek csoportjába tartoznak Bálint első illusztrált könyvének, Leonyid Pantyelejev *Nagy mosás* című elbeszélésfüzetének illusztrációi, ahol a fekete és a fehér szín mellett kéket használt (11. kép). A kiadvány címadó elbeszéléshöz készített illusztrációkat érdemes összehasonlítani két későbbi kiadás mások által készített grafikáival (12–13. kép): a harmadik kiadást Demjén Zsuzsa 1955-ben színes borítóval és fekete-fehér belső rajzokkal, a negyedik kiadást Györfly Anna 1976-ban színes rajzokkal illusztrálta. Bálint illusztrációi oly gyökeresen elütnek ismert műveitől, hogy szinte hitetlenkedve nézi a szemlélő, vajon ezeket tényleg Bálint készítette-e.

A Karinthy Frigyes regényéhez készített, fejezetnyitó egész oldalas, a tartalmi kivonatot körbefolyó, fekete-fehér-zöld illusztrációinak amőbaszerű, geometrikus alakzatai a festmények motívumainak végsőkéig leredukált változatai (14. kép). Forbáth Imre verseskötetének hasonló színvilágú illusztrációin a motívumok (pl. kocsikerék) töredékei valamivel jobban felismerhetők, a fekete-fehér-zöld színhármas mellett a szürke árnyalatai is megjelennek (15. kép). Az ugyancsak 1964-ben megjelent, perzsa, arab, török, héber meséket közlő, *A kék szarvas* c. könyv fekete-fehér-okkersárga illusztrációkat tartalmaz, amelyek stílusukban nagyon közel állnak a *Biblia* szövegekőzti képeihez. Sebők Éva *Hangmadár* c. mesekönyvében a fekete-fehér-piros rajzok stílusa gyerekrajzokat idéz.

A Móra Kiadó az 1970-es években három könyv illusztrációit jelentette meg Bálint fekete-fehér plusz egy színt alkalmazó képeivel: Mándy Stefánia, Pilinszky János és Vidor Miklós verseskönyvéhez készített rajzai is jelentősen eltérnek festményeinek stílus- és motívumvilágától (16. kép).

1. kép. a) *A Jeruzsálemi Biblia*, 1958;

b) D. Cauter: *Oldd meg a sarudat*, 1963

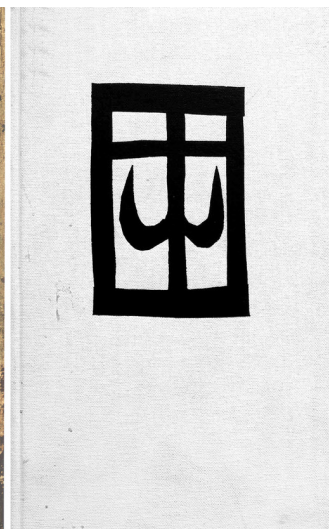
2. kép. a-b) *Gyertyafénynél I-VI.* (1938–1941);

c) F. Kafka, *A kastély*, 1964

3. kép. a) *Szentendrei rácsos ház*, 1948;

b) Vészai E.: *Jövő teleim emléke*, 1972

4. kép. a) *Jéghegy (Múmia)*, 1946;

b) E. Triolet, *A fehér ló*, 1965;

c) Vészai E.: *Jövő teleim emléke*, 1972

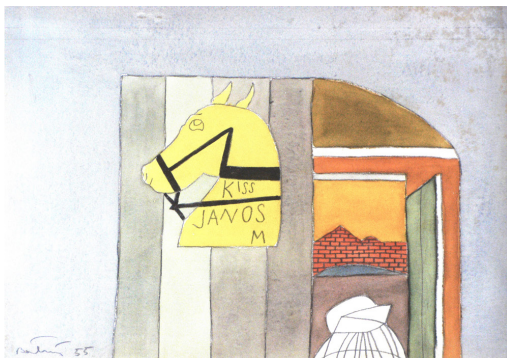
5. kép. a) *Család I.* 1955;

b) Csáth G., *Hamvazószerda*, 1974

6. kép. a) S. Áléchem, *A Moti gyerek*, 1975; b) B. Malamud, *A beszélő ló*, 1980; c) M. Sz. Mendelev, *Sánta Fiske*, 1981

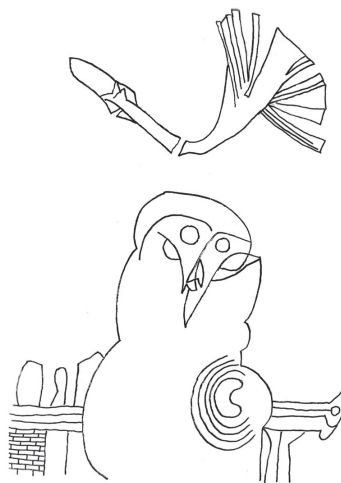
7. kép. a) Kiss János, 1955;

b) Kormos I., *N. N. bolyongásai*, 1974

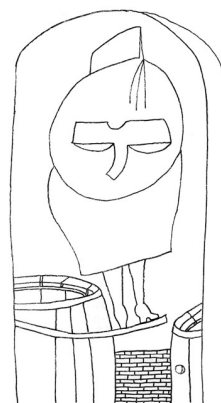
8. kép. a) Szárnyas kés, 1954;

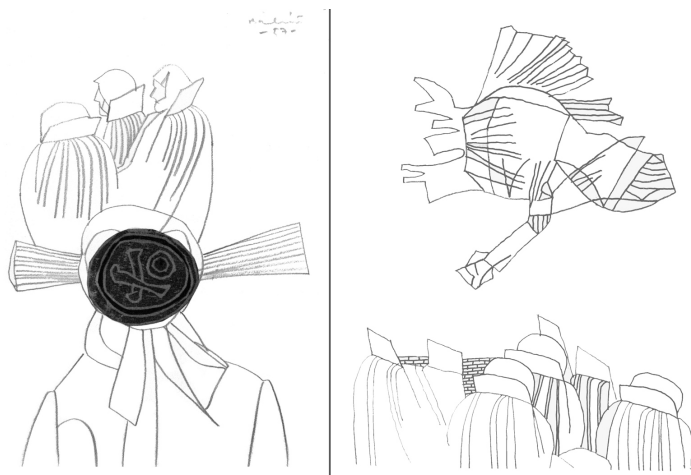
b) Mészöly M., *Alakulások*, 1975

9. kép. a) Varázslatos éjszaka Szentendrén, 1962;

b) Mészöly M., *Alakulások*, 1975

10. kép. a) *Haláltánc kombinációkkal. Sírkövek*, 1957; b) Mészöly M., *Alakúások*, 1975

11. kép. a–b) L. Pantyelejev, *Nagymosás*, 1950

12. kép. a) Bálint Endre, 1950;

b) Demjén Zsuzsa, 1955;

c) Gyórfy Anna, 1976

— Igen ám, — mondja Bjelocska — de a mama nem engedte meg, hogy az asztalon kutassunk...
— Hát aztán! Tintáról egy szót sem szólt. A tinta nem gyufa!
Es Tamára beszaladt apuka szobájába s kihozta a tintát meg a tollat. Irni kezdett. Tudott írni, de nem valami jól. Márogatni kezdte a tollat, hát — felborította a tintásüveget. Az egész tinta kiömölt a terítőre. Pedig a terítő tiszta fehér volt, nemrég mosták.
Megjédtek a kislányok. Bjelocska majdnem leesett a székről.
— Jaj — szepgte — jaj... jaj... mekkora tintafolt!

A folt meg egyre nagyobb és nagyobb lesz, nőttön-nő. Csaknem a félterítő pocás.
Bjelocska elspadt. Azt mondja:
— Jaj, Tamára, ezért kikapunk!
De Tamára maga is tudja, hogy baj lesz. Áll, csak áll, majdnem sír. De aztán gondolt egyet, megtörölte az orrát s azt mondta:
— Tudod mit, mon'uk, hogy a cica döntötte fel a tintatartót.

— Ó, az annyi van apuka asztalán, amennyit csak akarsz!
— Igen ám, — mondja Bjelocska — de a mama nem engedte meg, hogy az asztalon kutassunk...
Tamára erre azt mondja:
— Hát aztán! Tintáról egy szót sem szólt. A tinta nem gyufa!
Es Tamára beszaladt apuka szobájába s kihozta a tintát meg a tollat. Irni kezdett. Tudott írni, de nem valami

jól. Addig márogatta a tollat, amíg felborította a tintásüveget. Az egész tinta kiömölt a terítőre. Pedig a terítő tiszta fehér volt, nemrég mosták.
Megjédtek a kislányok. Bjelocska majdnem leesett a székről.
— Jaj — szepgte — jaj... jaja... mekkora tintafolt!
A folt meg egyre nagyobb.
Csaknem a fél terítő pocás már.

— Azt én is tudom, hogy nem szép. De hát mit csinálunk?
— Tudod mit? Inkább mossuk ki a terítőt — ajánlotta Belocska. Tamarának tetszett az ötlet.
— Gyerünk. De miben mossuk ki?
— Tudod, miben? A babafürdőkádban.
— Te buta! Hiszen a terítő bele sem fér a babafürdőkádba! No, csak hozd ide a teknőt!
— Az igazi teknőt?
— Hát persze hogy az igazit.
Belocska megjéjt.
— De Tamara, hiszen anyuka nem engedte meg...

13. kép. a) Bálint Endre, 1950;

b) Demjén Zsuzsa, 1955;

c) Györfly Anna, 1976

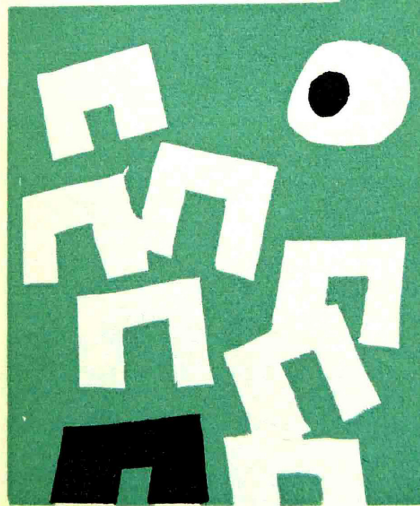

ELSŐ FEJEZET

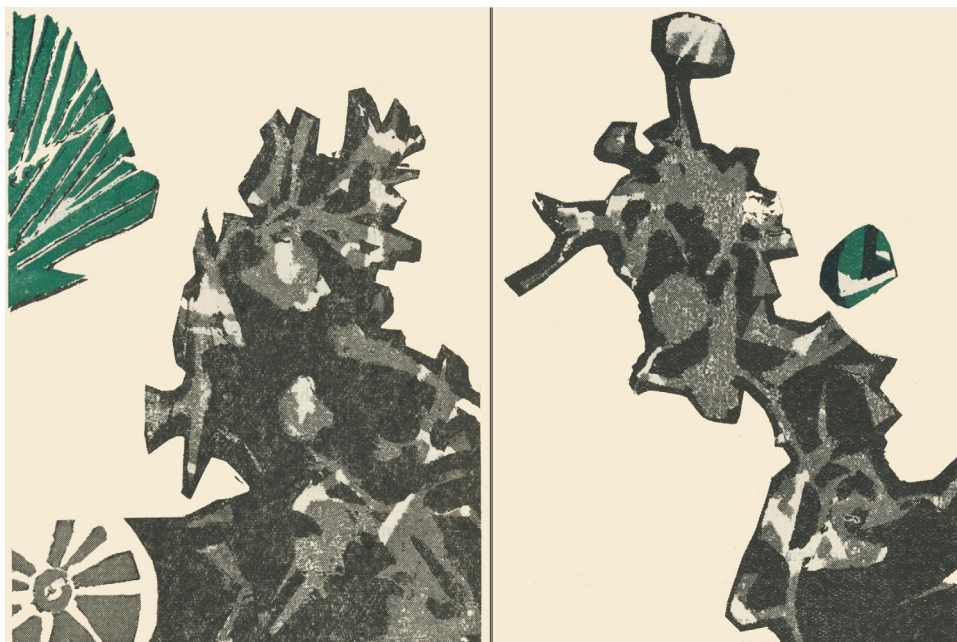
Szerző mentetgeti magát, amiért esküje ellenére hatodszor is útra kelt — Elfogadja a seborszósi állást a „Queen” fedélzetén — A németek megtámadják a hajót — Szerző kétségbeesett helyzetében már-már halálra szánja magát, és különös körülmények között partra száll Capilláriában.

MÁSODIK FEJEZET

Szerző megérti, hogy csodálatos módon élő állapotban maradt a tenger fenekén — Megindul, hogy tájékozódjék — Különös épületek — Sajátos növények — Egy ismeretlen állatfajta — A bennszülöttek elfogják szerzőt.

14. kép. a-b) Karinthy F., *Capillária*, 1964

15. kép. a–b) Forbáth I., *A csodaváró*, 1967

EGY ÓRIÁS – EGY TÖRPE

Egy Óriás, egy Törpe
ment körbe,
egy óriás nagy Óriás,
egy kicsi Törpe
ment körbe

körbe

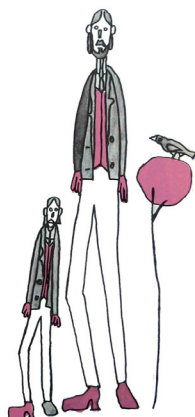
Egyet lépett az Óriás,
tízet lépett a Törpe,
egy nagyot a nagy Óriás,
tíz picikét a Törpe,
így mentek

körbe

Tízet lépett az Óriás,
százat lépett a Törpe,
tíz hosszút a nagy Óriás,
száz pindurkát a Törpe,
így mentek

körbe

körbe

És odaült!... Azaz csak ültne,
ahol a legény állt előbb;
akkorra már elkaptja Áron,
a földre is teremtí rég.
Majd szolgálatába fogadja,
vinné által a túlsó partra,
a mérhetetlen vízen át,
mint paripája a huszárt.

Fölzúg a víz, fölesap a tenger,
az óriás térdét veri,
mély álmából hogy fölzavarják
a roppant szolgálta lépteit.
Ámulva a sok furcsaságon,
így ér a túlsó partra Áron;
álmodja csak, nincs is talán,
olyan különös az a táj.

9

16. kép. a) Mándy S., *Eszterlánci tánc*, 1973; b) Pilinszky J., *A nap születése*, 1974; c) Vidor M., *Sárkányok alkonya*, 1975

17. kép. Móra F., *A nagyhatalmú sündisznócska*, 1954

18. kép. a) Bálint Endre, 1954;

b) Reich Károly, 1972

19. kép. a–d) Madách I., *Az ember tragédiája*, 1964 előtt

20. kép. a–c) Gyergyai A., *Dorottya Visegrádon*, 1975

II. 3. A kizárólag színes képekkel illusztrált könyvekbe ceruza, akvarell, monotípa vagy montázs technikával készítette Bálint az illusztrációkat. Több gyerek-könyv tartozik ebbe a csoportba, például Mándy Stefánia *Cinóber piros madár* c. műve, az *Antanténusz* című gyermekversgyűjtemény, a számos kiadást megért *Cini-cini muzsika*, és ezeken kívül még egy tucat. Ezek a gyermekek számára készült rajzok mintha teljesen elütnének a Bálint képeiről ismert „nagyon sötét és komor világ”-tól. Visszaemlékezéseiben így ír illusztrációs munkáiról: „Egyáltalán nem idekívánckozó büszkeséggel írom az olvasónak, hogy valamikor hosszú évekkel ez előtt, több esztendő párizsi utam után, megélhetésünket biztosítva, gyerek-könyveket illusztráltam, mint Mándy Stefánia *Cinóberpiros madár*, az *Antanténusz* című gyermekversgyűjtemény és most a hatodik kiadásban megjelent *Cini-cini muzsika*, de ezeken kívül még vagy egy tucatot. [...] e gyermekek számára készült rajzaim mintha teljesen ellentmondának a rólam ismert képnek: a nagyon sötét és komor világnak. Ezek az illusztrációim teljesen játékosak, könnyedek, és ma már alig-alig hiszem el, hogy én csinálhattam azokat.”²⁷ „Ahogy belenézegettem a *Cini-cini muzsikába*, szinte jókedvre derültem, hogy mennyire »gátlások« nélkül éltem át Weöres Sándortól Zelk Zoltánon át Mándy Stefániáig rengeteg magyar költő »játékos kedvét«, és magam is játékosává váltam verseiket olvasván. Bizony, akkoriban még nem gyötört sem a betegség, sem a végső búcsú kísértése.”²⁸

Móra Ferenc *A nagybatalmú sündisznócska* c. mesefüzetének illusztrációi maximálisan kihasználják a fekvő formátumban rejlő lehetőségeket: a 8–9. oldalon például a két szemközti lapra kiterjedő, a szöveget szinte háttérbe szorító nagy kompozíció mutatja a medve hátán ülő sünt a rengeteg erdőben (17. kép). Móra meséit egyébként majd két évtizeddel később Reich Károly illusztrációival adta ki a Móra Kiadó (18. kép). Az 1960-as években színes képekkel illusztrált két könyv a Móra Kiadó megbízásából készült, vidám gyermeki képi világuk, egyszerű, gyermekrajzokat imitáló stílusuk közelíti őket egymáshoz. A könyvek eltérő tipográfiájából adódik az illusztrációk különböző komponálásmódja. Mándy Stefánia *A cinóberpiros madár* c. verseskötetében (1965) egy oldalra egy vers került, a képek a versek mellett vagy alatt helyezkednek el. Az *Antanténusz* c. mondóka- és verseskötetben (1968) egy oldalra gyakran két vers került, az illusztráció szerepe ebben az esetben a szövegek elválasztása. Amikor egy vers jut egy oldalra, akkor a rajz gyakran körülöleli a szöveget. Az élénk, színes illusztrációkon elvétve találkozunk egy-egy Bálint-monotípummal (ördögfej, küllős kerék), a figurák pont-pont-vesszőcske arca gyermeki világba vezeti az olvasót-szemlélőt.

Ugyancsak színes illusztrációkat készített Bálint a Szépirodalmi Kiadó 1972-es Madách Imre *Az ember tragédiája* kiadásához: minden színhez egy-egy monotípiát. A monotípa a festészet és a grafika határmezsgyéjén mozgó képzőművészeti technika, lényege, hogy a sima, ezüstözött vagy nikkelezett fémlemezre vagy üveglapra

²⁷ BÁLINT (1984): 264–265.

²⁸ BÁLINT (1984): 266.

a művész hígítatlan olajfestékekkel festi a képet nagyon vékony rétegben. A festéket ecsettel vagy ujjakkal formálja, teríti szét, majd az így készült festményt lenyomatják. Bálint monotípiáit részletesen elemezte Varga Emőke PhD disszertációjában és az ennek alapján megjelent *Az illusztráció* c. könyvében.²⁹ A szerző ugyanakkor nem foglalkozott a Petőfi Irodalmi Múzeum Művészeti Gyűjteményében őrzött, ugyancsak a drámához készült, négy tagból álló, vegyes – akvarell, montázs – technikával készült sorozattal (19. kép).³⁰ Ezeket 1964-ben vásárolta meg a Múzeum. Két kép az első, kettő pedig a harmadik színhez tartozik. Az elsőn három múmiaszerű, arctalan alak mellett, részben azokkal áthatásban a bolygókat jelző körök láthatók. A másodikon az öreg és a fiatal férfi feje az Atyaistent és Ádámot ábrázolhatja, az alattuk elterülő füves-fás dombság a teremtetett föld. A harmadikon két múmiaszerű alak felett megjelenik egy fekete kör és egy bajuszos-szarvas ördögfej. A negyedik kép töredezettséget, visszafordíthatatlanságot érzékeltet: két füves rétdarab, egy háttal álló alak köpenye, a telihold és egy mindenképp felett lebegő falevél. Ezek az illusztrációk az 1958–1959-es párizsi montázsok szoros rokonai, de egyaránt közel állnak az 1970-es évek végi és az 1980-as évekbeli montázsokhoz is.

Az 1970-es években négy könyvet illusztrált Bálint színes képekkel: három rajzokkal, egyet montázsokkal. Orbán Ottó, Kiss Dénes és Mátyás Stefánia verseskötetének illusztrációit *A cinóberpiros madár* c. könyvnél megfigyelt rajzstílus és kép-szöveg viszony jellemzi. Az illusztrációk és a szöveg viszonya minden esetben szoros. Gyergyai Albert *Dorottya Visegrádon* c. verseskönyvét Bálint montázsokkal illusztrálta (20. kép). Nem tudni, vajon a szerző, a kiadó vagy a művész választotta a képek technikáját. Ekkoriban még festett képeket, betegsége 1976 nyarától hatalmasodott el annyira, hogy csak montázsokat készíthetett: „Valójában az én kulcsom: a papírvágó ollóm, amivel mindenféle színes és fekete-fehér matt fényképeket vagdosok összeviszsa, mint egy haszontalan gyermek, aki örömét leli vandál játékában.”³¹ A könyv borítójának és a belső egész oldalas képeknek a főszereplője Dorottya, akinek alakját fényképkivágatok alkotják. A táji háttérben megjelenik egy-egy Bálint-motívum – napkorong, kehely, szentendrei templomok – vagy egy 18. századi rézmetszet a visegrádi várról (forrása: Bél Mátyás: *Notitia Hungariae*, 1737). A montázsok meglehetősen lazán kötődnek a szöveghez.

II. 4. Egész oldalas színes képekkel és fekete-fehér (néha plusz egy szín) szöveg közti rajzokkal vegyesen illusztrált művek. Ebbe a csoportba sorolható a legnagyobb illusztrációs munkája, a mintegy 1000 szövegközti fekete-fehér-arany és 45 egész oldalas színes illusztrációt tartalmazó *Biblia*-kiadás (Paris, Labergerie, 1959). Visszaemlékezéseiből és magánlevelezéséből jól rekonstruálható a felkérés története és a megfeszített munka folyamata: „Nem hihetek olyan véletlenekben, hogy

²⁹ VARGA Emőke: *Az illusztráció a teóriában, a kritikában, az oktatásban*, Budapest, L'Harmattan, 2012, 225–234.

³⁰ PIM, Művészeti Tár, ltsz. 64.1539–1542.

³¹ BÁLINT (1984): 176–177.

valaki a sors szeszélyes kedvtelésének jóvoltából bármihez is 1000 szövegközti és 45 egész oldalas színes illusztrációt készíthet.”³² A Kassák Múzeumba került hagyatéék több dokumentuma is megvilágítja a *Biblia*-illusztrációk keletkezéstörténetét. Ezek közül az egyik legfontosabb az 1958. február 18-án kelt szerződés, amely hat pontban rögzíti a feltételeket.³³ Az első pont leírja a luxuskiadás fizikai méreteit. A második pont kiköti, hogy ötven szövegen kívüli színes és oldalanként legalább egy kis szövegközti rajz készüljön két színben. A harmadik pont 1500 000 frankban rögzíti a honoráriumot. A negyedik pont részletezi, hogy 1957 októberétől havi 75 000 frankot kap Bálint, amíg a teljes összeget meg nem kapja. Az ötödik pont szerint Bálint elkészíti és átadja az összes rajzot 1958. augusztus végéig. Az utolsó pontban a kiadó vállalja, hogy Bálint illusztrációit kizárólag ehhez a kiadványhoz használja, minden további felhasználáshoz a művész engedélye szükséges.

Az Édesanyjának írt levelekben Bálint részletesen beszámol a *Biblia*-illusztrálás koncentrált munkájáról (ld. 2. Függelék). 1959 elején megjelent a könyv, amelyhez két kiállítás és egy húszperces film is kapcsolódott. Itt azonban nem ér véget a *Biblia*-illusztrációk története. 1966. május 27-én Bálint levelet írt M. Gillabert-nek a szerződés hatodik pontjának megszegése miatt,³⁴ ugyanis a Labergerie kiadó felhasználta az illusztrációkat a művész tudta és engedélye nélkül az 1963-ban megjelent *Images de la Bible* c. könyvhöz. Ezért Bálint egyrészt honoráriumot, másrészt kártérítést kér, mivel nem értesítették. Az ügy további menetéről nem találtam adatot.

A *Bibliához* készült illusztrációk magyarországi fogadtatása ugyancsak összetett. Néhány darabja megjelent 1983-ban egyrészt az *Arion* c. irodalmi almanachban, másrészt a *Temetés hajnalban: Matolay Magda emlékére* c. könyvben. 1990 karácsonyára Szántó Tibor szerkesztésében a Kossuth Nyomda Officina Nova kiadója az egész oldalas színes Bálint-képek felhasználásával minikönyvet adott ki Bálint Endre emlékére, ajándékol a nyomda és a kiadó barátainak és üzletfeleinek. Az 55x45 mm-es könyv oldalpáronként jobboldalt a Bálint-képet, baloldalt egy hozzá szorosabban vagy lazán kapcsolódó bibliai szöveget ad. A képhez nem feltétlenül az eredeti kiadásban szereplő szöveg párosul.

Magyar szövegű teljes *Biblia* Bálint összes illusztrációs anyagával 1991-ben jelent meg az Egyetemi Kiadónál.³⁵ Ezt majdnem húsz esztendővel megelőzően vásárlási szándékra utal Petróczi Sándor katolikus pap 1973. január 27-én kelt levele: „Iván barátom jelezte szándékomat és írta, hogy kilátásban van a Petőfi múzeum vásárlása. Ha valami volna a Biblia illusztrációkból: annak is nagyon örülnék, mert személyes gyönyörűségem mellett papnövendékeim számára bemutató is az, ami nálam van. Az egyházművészeti témák korszerű és más módon való megközelítése, mint

³² BÁLINT (1987): 40–50, vö. 78–79.

³³ PIM, Kassák Múzeum, Bálint-hagyaték, KM-AN-2014.1.36.

³⁴ Gépirat. PIM, Kassák Múzeum, Bálint-hagyaték, KM-AN-2014.1.36.

³⁵ Szerződés az Egyetemi Kiadó Kft. és Bálint Endréné között, Budapest, 1991. május 7. PIM, Kassák Múzeum, Bálint-hagyaték, KM-AN-2014.1.37.

az általunk természetesnek hitt narratív ábrázolás, ennek egyik útját látom és az Ön ilyen témájú lapjaiban.”³⁶

Thorbjörn Egner *A három jószívű rabló* c. meseregényének (Móra, 1965) illusztrációi között találunk egész oldalas színes, lapalji, szöveg záró fekete-fehér és szövegközti fekete-fehér-barna színösszeállítású képeket. Nyomdatechnikai és illusztrációs szempontból ez a legösszetettebb műve Bálintnak. Ebbe a csoportba tartozik *Az álruhás kalifa* c. (Móra, 1965) meseválogatás az Ezeregyéjszakából, ami fekete-fehér szövegközti és két színes egész oldalas illusztrációjának képi világát és stílusát tekintve is szorosan kapcsolódik az Egner-könyvhöz.

Az 1960-as évek második felében további két könyvet adott ki a Móra Kiadó Bálint képeivel: Csukás István mesekönyvét, és egy óvodásoknak szánt verseskönyvet, a már említett *Cini-cini muzsikát* (1969). Ez utóbbiról ír Mándy Stefánia és Aszódi Éva a Bálint-házaspárnak 1972. május 15-én és 22-én Berlinbe küldött levelében: „Ma végleg leadtam a Móra gyerekversfordításokat (mert közben még jöttek újabbak) és egy nagyon kellemes munka volt. Múlt héten felhívott Aszódi Éva, hogy itt vannak a rajzok és invitált megnézésre épp, amikor úgyis készültem bemenni. Nagyon jók lettek, Bandi, üde, vidám, svungos, szóval valahogy gyerekebb atmoszférát kapott az egész. Bent a kiadónál is nagyon tetszett. Így hát rövidesen nyomdába megy, és azt hiszem, kb. egy év múlva megint fogunk neki örülni.”³⁷ Egy héttel később Aszódi Éva is levelet ír Bálintnak: „Drága Bandikám, remélem, azóta már értesült Julika vagy Stefka utján arról, hogy az új rajzoktól el voltunk ragadtatva és már le is mentek a nyomdába. Bár lettünk volna okosabban, akkor Magát egy csomó fölösleges fáradságtól (pl. az elküldés) megkímélhettük volna. Az I. sz. fedelet fogadtuk el. Tündéri! Legyen szíves üzenjen vagy írjon, küldhetünk-e Magának kintre más munkát is – én állandó Bálintszükségben szenvedek. Egyébként remélem, hogy változatlanul sok élményben van része és egészségesen is jól érzi magát mind a ketten. A szerződése sajnos még nem jött vissza, Anikó azt állítja, hogy még akkor küldte el a Budafoki utra, amikor itthon voltak. Nézzessen utána feltétlenül, mert addig nem tudunk a pénze felől diszponálni. Várom a válaszát, számoljon be kicsikét az élményeiről, életükről, ha hozzájut – de legalábbis a szerződés sorsáról. Nagyon sok szeretettel ölelem Mindkettőjüket Aszódi Éva”³⁸

III. Ikonográfia, stílus, kép-szöveg kapcsolat a Jeruzsálemi Bibliában

Az ábrázolások jelentősen eltérnek a keresztény ikonográfiában bevett típusoktól. Az egész oldalas színes képek szakítanak a hagyománnyal. A „bünbeesés” jeleneten nem kígyó, hanem vasvillás ördög kísérti meg az emberpárt. A „Noé bárkája” ké-

³⁶ Autográf levél, Kassák Múzeum, ltsz. Bálint 505.

³⁷ Autográf levél, Kassák Múzeum, ltsz. Bálint 475.

³⁸ Budapest, 1972. május 22. Gépiratos levél a Móra Kiadó fejléces papírján. PIM, Kassák Múzeum, Bálint-hagyaték, KM-AN-2014.I.36.

pen a bárkát nem oldalról látjuk, hanem keresztmetszetben, benne az állatokkal, s felette Noé fejével. A „zsidók az egyiptomi fogságban” részhez kapcsolódó első egész oldalas képen vérző ember áll a piramis előtt, jobb csuklóján láncsal, csíkos ruhában.³⁹ A „Dávid legyőzi Góliátot” képen nem a fiatal, törekeny Dávidot látjuk parittyával, hanem a felnőtt-testes férfit, aki kardjával elvágta Góliát nyakát.

A szövegközi képek alakjait Bálint profilból, szemből, ritkán hátulról ábrázolja, tehát jellemző, fő nézetet ad. A térképzetet a három szín játékaival éri el: fehér alak fekete vagy arany háttér előtt, és ezek különböző variációi. A fáraó álmának megjelenítése a színekkel való játékon és az állatok oldalnézeti ábrázolásán alapul: arany háttér előtt két ökröt látunk oldalnézetben, hátul a nagy, kövér fehér ökör, előtte a sovány fekete ökör (34. oldal). Ugyanígy Nehémiás könyve 4. fejezetéhez (Az ellenség csúfolódása) készült szövegközi kép: oldalról ábrázolt fekete rágcsáló fejében fehér emberfej profilban, amint csúfolódóan fittyet hány.

A lapalji és lapteteji két hasáb széles záródíszek esetében számos játékot látunk. Gyakran ugyanaz a motívum azonos vagy másféle színhasználatban jelenik meg, például: ugyanaz az „öt koronás fej profilban és kupolás épület” vízszintes záródísz a 70. és a 79. oldalon fekete kontúrral arany háttér előtt, a 81. oldalon arany háttér nélkül látható. Másik példa, hogy az Énekek éneke (666–673. oldal) minden oldalának tetején ugyanaz a fejlécdísz jelenik meg: megrakott asztal két oldalán, ke-reveten heverő, egymás felé forduló nőalak és koronás férfi, jobboldalt keretben a jelenetet szemlélő férfi. A Jeremiás siralmi könyvben (880–888. oldal) minden páros oldalon ugyanaz a fejléc látható: feltartott kezű férfi, kupola és fekvő oroszlán.

Egy-egy fejezetre azonos képkomponálási mód jellemző, például a Bölcsesség könyvének szövegközi képei mind fekvő ovális kompozíciók (676–692. oldal). Három könyvre jellemző, hogy minden fejezet elején és gyakran közben is megjelenik ugyanaz a motívum: 1. a Példabeszédek könyvében oszlopon ülő bagoly (630–637. oldal); 2. a Sirák fia könyvében nyitott bal tenyéren kereszt, körülötte nap, hold és csillagok (694–743. oldal); 3. Izaiás könyvében prédikáló próféta fej profilban (746–816. oldal). Ezekben a könyvekben nincsenek fejezetnyitó, arany háttérű nagy kezdőbetűk.

A szövegközi kis képek mellett számos dekoratív elem jelentkezik: 1. két hasáb közötti függőleges díszek,⁴⁰ 2. egészhasáb széles–félhasáb magas illusztrációk,⁴¹ 3. hasábot keretező növényág,⁴² 4. két hasábot keresztbe-kasul körbeindázó leveles

³⁹ A második egész oldalas kép ehhez a könyvhöz a Vörös-tengert kettéválasztó Mózeset ábrázolja.

⁴⁰ Pl. 134. oldal: Számok könyve 21,4: A rézkígyó két hasáb között felfelé csúszó-tekerő sziszegő kígyó; 158. oldal: Második Törvénykönyv 9,7: Horeb kupolás-tornyos épület éjjel; 163. oldal: Második Törvénykönyv 14: Tiszta és tisztátalan állatok felsorolása: az állatok egymás fölött tornyosulnak, három arany, négy fekete, három arany, négy fekete ritmusban; 257. oldal: Michal megmenti Dávidot: Dávid leereszkedik a ablakból a Michal által tartott kötélén.

⁴¹ 322. oldal: Királyok második könyve 1,1 kezdetén egészhasáb széles–félhasáb magas csontos próféta-alak, a szöveg alatta kezdődik.

⁴² 287–288. oldal: Sámuel második könyve 22, Dávid zsoltára három hasáiban: a három hasábot növényág keretezi körben, az alsó sarokban hárfázó Dávid.

ágak,⁴³ 5. szövegegységeket elválasztó vízszintes lécz,⁴⁴ 6. egy-egy tárgyat ábrázoló, piktogramszerű arany képek.⁴⁵

A kép-szöveg viszony számos változatát megfigyelhetjük a műben:⁴⁶ értelmező, magyarázó, hangulatfestő-állapotjező, szoros-szószerinti-motivikus, asszociatív-laza. Asszociatív kapcsolat jelentkezik pl. Máté evangéliuma 10,28 szöveghelye („Ugye két verebet adnak egy filléren? S Atyátok tudta nélkül egy sem esik le a földre.”) és a kapcsolódó kép között, ami arany kalitkába zárt két madarat ábrázol (1055. oldal). Szoros kapcsolatot látok viszont Máté evangéliuma 23,37 szöveghelye („Jeruzsálem, Jeruzsálem, megölsz a prófétákat és megkövedezed, akik hozzád küldettek! Hányszor akartam egybegyűjteni fiaidat, ahogy a tyúk szárnya alá gyűjti csibéit, de nem akartátok.”) és ennek illusztrációja között: csibéit szárnya alá gyűjtő tyúkanyó (1073. oldal). Márk evangéliuma 11,15–19: árusok kiűzése a templomból szövegrészhez társuló kép a hangulatot is tükrözi: az aranyglóriás, fehér ruhás Jézus baloldalt, kinyitott ketrecből szétrebbenő madarak jobboldalt – mindez egy mozgalmas, felfordulást sugárzó átlós kompozícióban (1098. oldal).

Szószerinti ábrázolása a szövegnek pl. Lukács 12,24 Jézus példabeszéde („Vegyetek példát a hollókról. Nem vetnek, nem aratnak, nincs pincéjük, nincs kamrájuk s az Isten táplálja őket. Mennyivel többet értek ti, mint ezek a madarak!”): két fekete alakos tanítvány figyeli a baloldalt fehér ruhában ülő Jézust, amint rámutat a jobboldalt magot szedegető hollókra (1127. oldal). Ugyancsak szoros kapcsolat áll fenn az Apostolok cselekedetei 10,11–12 szövegrész (Péter látomása: „Látta, hogy megnyílik az ég, és onnét valami lepedőféle ereszkedik alá négy csücskénél fogva a földre. Mindenféle négylábú és csúszómászó állat meg égi madár volt benne.”) és a kép között: arany háttér előtt fehér négyszögletű terítőn (felülnézet) ragadozó négylábú, két madár, egy csiga és egy kígyó látszik (oldalnézet) (1188. oldal). A *Biblia* vége felé vannak olyan képek, amelyek csak igen távolról kapcsolódnak a szöveghez. Feltehetően, ami kimaradt a bőséges képanyagú Genézisből, azt berakták az utolsó könyvekhez: a Timóteushoz írt első levél nyitódíszé Ádám és Éva a paradicsomban kígyóval (1298. oldal); Szent Jakab levelének nyitódíszé egy kígyó (1314. oldal); Szent Péter első levelének nyitódíszé két virág, a másodiké lángnyelvek (1320, 1326. oldal); Szent János első levelének nyitódíszé olajág (1330. oldal).

Érdekes jelenség, hogy míg a Genézishez oldalanként gyakran két-három szövegközi kép kapcsolódik, az Exodus harmadik könyvétől kezdve a szövegközi

⁴³ 352. oldal: Krónikák első könyve: A Dávidra irányuló családfák: leveles ág indázik a két oszlop szövegegységei között.

⁴⁴ Pl. 552–628. oldal: Zsoltárok könyve: az egyes zsoltárokat vízszintes, főként növényi ornamentális dísz.

⁴⁵ Pl. 552–628. oldal: Zsoltárok könyve: a szöveghelyen konkrétan említett tárgy, állat: kard (7,12), hal (8,9), bástya (9,8), ugró oroszlán (10,9), két szív (12,3), szem (13,4), ördögfej (14,3), kehely (16,5), hárfa (33,2), angyal (34,8), béka (105,30).

⁴⁶ Az illusztráció-tipológiáról ld. VARGA (2012): 49–63.

képek száma jelentősen csökken, nem ritkán oldalpáronként egy kép sincs. Judit és Jób könyvében találunk ismét több szövegközi képet. A kezdeti lendület után a képek mennyisége érzékelhetően csökken, eloszlásuk egyenetlen. Az Újszövetségben főként a levelekhez és az Apostolok cselekedetei részhez nagyon kevés az illusztráció. A levelek esetében kizárólag arany „iniciálék”-at látunk, nincsenek szövegközi képek, egy nyitódíszre és egy záródíszre korlátozódik az illusztrálás.

A Bálint-életmű néhány alapotívuma többször megjelenik az illusztrációkon: a múmia,⁴⁷ az ördögszerű angyal, a küllős kerék, a kehely és a szentendrei kapu.⁴⁸ Az egész oldalas képek általában szorosan kapcsolódnak a szöveghelyhez, ahová bekötötték őket, máshol a kép nem ahhoz a konkrét szövegrészhez van bekötve, ahová tartozna, például a keresztrefeszítés egész oldalas képe jóval az evangéliumok után, a levelek között van.

Bálint a *Biblia* egész oldalas színes és háromszínű szövegközi képein a képi bravúr, a játékoság és az elementáris, közvetlen kifejezőmód olyan ötvözetét alkotta, amely egyrészt lazítva a sűrű szöveget, annak olvasására csábít, másrészt az olvasás közben megpihenőt szórakoztatja, felfrissíti.

Összegzés

Tény, hogy Bálint első illusztráció-sorozata 1950-ből datálódik, a folyamatos kiadói megrendelések azonban 1963-tól kezdődtek, amikor az elismerést hozó *Jeruzsálemi Biblia* munkája után hazatért Magyarországra. Bálint az illusztrációknál nem törekedett a szöveg pontos követésére, az olvasásból fakadó asszociációkkal, saját motívumrendszerének elemeivel komponálta rajzait. Noha Bálint úgy tartotta, hogy nincs átjárás önálló festményeinek és könyvillusztrációinak világa között, az olajképek motívumait gyakran felfedezhetjük az illusztrációkon, például a szentendrei ablakrácsot, a múmiát, a törött küllőjű kereket, a lovat, a szász népviseletes aszszonyokat. Az illusztrációk stílusa a gyerekkönyvek esetében gyakran erősen eltér Bálint festményeitől. Ennek oka feltehetően a kiadók elvárása a könnyed, érthető, játékos, vidám képi világra. A kép és a szöveg viszonya a gyerekkönyvek esetében szoros, míg a többi könyvnél változó, viszonylag lazább. Az illusztrációk technikáját, mennyiségét, színvilágát a kiadó meghatározta kereteken belül alakíthatta Bálint. A *Biblia*-illusztrálásra kötött szerződésben meghatározott oldalankénti egy kép helyett kezdetben két-három szövegközi illusztrációt látunk, később viszont gyakran egy kép sem jutott oldalanként. Pantyelejev *Nagymosás* és Móra *A nagybatalmú sündisznócska* c. műveinek illusztrációi a kísérletezésről és az elvárásoknak

⁴⁷ Pl. 12. oldal: Genezis, Ismael születése, Sára és Jahve angyala; 17. oldal: Sára sírja; 43. oldalon három kép múmiával a Jákob temetése résznél.

⁴⁸ A szentendrei kapu Jeremiás könyvének egyik szövegközi képén jelenik meg jeruzsálemi kapuként. 839. oldal: Jeremiás 17,20: A szombat megtartása: „És ezt mondd nekik: Halljátok az Úr szavát Júda királyai, Júda egész népe és Jeruzsálem minden lakója, akik bejártok e kapukon!”

való megfelelési kényszerről tanúskodnak. A levelezésből és Bálint egyéb személyes dokumentumaiból csak egy könyvszerzővel való barátságáról tudunk: Mándy Stefánia költő, művészettörténésznek több verseskötetét illusztrálta, Mándy pedig könyvet és több cikket írt Bálintról. Azonban ebben az esetben is a kiadó iránymutatásai lehettek a mérvadók az illusztrációk elkészítésekor.

1. Függelék
*A Bálint Endre által illusztrált könyvek
bibliográfiája*

- Leonyid Pantyelejev: *Nagymosás*, Budapest, Athenaeum, [1950].
Tersánszky J. Jenő: *Táltoz bárány*, Budapest, Művelt Nép, 1953.
Móra Ferenc: *A nagybatalmú sündisznócska*, Budapest, Ifjúsági, 1954.
La Sainte Bible, Paris, Éd. Labergerie, 1959.
Images sur la parole: Images de la Bible, Paris, Éd. Labergerie, 1963.
Móra, Ferenc: *Ariciul atotputernic*, Bucuresti, Tip. Poligrafica, 1956.
David Caute: *Oldd meg a sarudat!*, Budapest, Európa, 1963.
Franz Kafka: *A kastély*, Budapest, Európa, 1964.
Karinthy Frigyes: *Capillária, Gulliver hatodik útja*, Budapest, Magyar Helikon, 1964.
A kék szarvas, perzsa, arab, török, héber mesék, Budapest, Móra Kiadó, 1964.
Thorbjörn Egner: *A három jószívű rabló*, vidám meseregény, Budapest, Móra, 1965.
Mándy Stefánia: *A cinóber piros madár*, Budapest, Móra, 1965.
Az álruhás kalifa, Mesék az Ezeregyéjszákából, Budapest, Móra, 1965.
Elsa Triolet: *A fehér ló*, Budapest, Európa, 1965.
Jean Cocteau: *Veszedelemes Éden*, Budapest, Franklin Ny., 1966.
Forbáth Imre: *A csodaváró*, válogatott versek, Budapest, Magvető, 1967.
Csukás István: *Egy szürke kiscsaci*, Budapest, Móra, 1967.
Sebők Éva: *Hangmadár*, Budapest, Móra, 1968.
Antanténusz, mondókák és tréfás versek, Budapest, Móra, 1968.
Cini-cini muzsika, óvodások verseskönyve, Budapest, Móra, 1969.
Madách Imre: *Az ember tragédiája*, Budapest, Szépirodalmi, 1972.
Vérsi Endre: *Jövő teleim emléke*, Budapest, Magvető, 1972.
Mándy Stefánia: *Eszterlánci tánc*, versek, Budapest, Móra, 1973.
Orbán Ottó: *Kati-patika*, Budapest, Magvető, 1973.
Kiss Dénes: *Tiki-taki, fateke*, versek, mondókák, Budapest, Móra, 1974.
Pilinszky János: *A nap születése*, Budapest, Móra, 1974.
Csáth Géza: *Hamvazószerda*, Budapest, Szépirodalmi, 1974.
Kormos István: *N. N. bolyongásai*, Budapest, Szépirodalmi, 1975.
Sólem Áléchem: *A Motl gyerek*, Budapest, Európa, 1975.
Mészöly Miklós: *Alakulások*, Budapest, Szépirodalmi, 1975.

Vidor Miklós: *Sárkányok alkonya*, Budapest, Móra, 1975.
Sző, fon, nem takács: mi ez?: találós kérdések gyerekeknek, Budapest, Móra, 1975.
 Gyergyai Albert: *Dorottya Visegrádon*, Budapest, Szépirodalmi, 1975.
Tillárom, haj! Magyar költők vidám versei, Budapest, Móra, 1978.
 Mándy Stefánia: *Mindenki lőt, mindenki fut*, Budapest, Móra, 1979.
 Bernard Malamud: *A beszélő ló*, Budapest, Európa, 1980.
 Mojhér Szforim Mendele: *Sánta Fiske*, Budapest, Európa, 1981.
Temetés hajnalban: Matolay Magda emlékére, Budapest, [s.n.], 1983.
Képek a Bibliához, Budapest, Officina Nova, 1990.
Biblia, Budapest, Egyetemi Kiadó, 1991.

2. Függelék

Részletek Bálint Endre Édesanyjához írt leveleiből a Biblia-illusztrálás kapcsán

1958. március 11.

„A bibliai munkám viszont [...] jóformán augusztusig éjjel-nappali munkát kíván, mert teljes szöveges 1500 oldalas biblia lesz, az 50 nagy illusztráción kívül több száz kicsi és fejléc, iniciálé és záróléc. Most a héten a végleges szerződés aláírása után derül ki, hogy mit kapok, de, ha csak a felét kapom annak, ami jár 2-3 000 000. frs. frankot tesz ki.”⁴⁹

1958. március 30.

„Festeni sem tudok régen – ez is feszít és a fantasztikusan rövid határidőm is az illusztrációkat illetően (hogy készen legyenek augusztusig a 900. képpel napi 8–10 darabot kell csináljak, mert számítok a kieshető hetekre, amikor más tennivalóim akadhatnak) és ha csak 5 darabot csinállok egy nap, ami a minimum, az is a minőség rovására megy. [...] Úgy élek mint egy remete és ha nem lenne rádióm és pár jó könyvem és lemezem, nehezen bírnám azt a belső elszigeteltséget, amit hónapok óta nem tudok oldani, nem járok be a városba, csak ha munkát viszek be, valahogy nem nekem való ez a túlcsendes életmód mintha önmagam kísérleti nyula lennék, hogy mit tudok elviselni és mit nem.”⁵⁰

1958 húsvétja körül.

„Ahogy kijön a Biblia reklámfüzete – e hét végén – küldök valahogy, mert lesz benne 4 nagy illusztrációm, több kicsi és egy essaie rólam meg egy rajz, amit Sinkichi Tajiri”⁵¹

⁴⁹ Autográf levél, Kassák Múzeum, ltsz. Bálint 54.

⁵⁰ Gépiratos levél, Kassák Múzeum, ltsz. Bálint 18.

⁵¹ Sinkichi Tajiri (Los Angeles, 1923 – Baarlo, Hollandia, 2009) japán származású holland-amerikai szobrász, de a festészet, fotózás és filmezés területén is aktívan működött.

japán szobrász barátom kanyarintott rólam egy gyenge pillanatában és Amsterdam lucskos városában anno... A kiadóm szeretné karácsonyra kihozni a bibliát, ami 5 kiló lesz, vagy 1200 oldalon és drága is, de remélem, két példányt kapok belőle. A reklám füzet azt hiszem 12 oldalas lesz és jót fog tenni nekem grafikai vonalon. Ha megjelenik a Biblia, illusztrációimból kiállítást csinál a kiadó. Festeni, most nem tudok, de ha visszahozom a képeimet Brüsszelből, szeretnék Párisban a viszonylag újabbakkal együtt kiállítást csinálni, mert, mint festő szeretnék előbb bemutatkozni. Fordítva nem jó, mert mint »grafikus« nehezen tudom festővé mosni bűneimet.”⁵²

1958. június 20.

„Már túl vagyok a négyszázadik rajzon, s gondolom, ha valami nem jön közbe, időre kész is leszek. Ami a biblia kis reklámfüzetét illeti, én kizárólag a piramisos ábrát kedvelem. A kicsik is nagyon gyengék a későbbiek mellett. Körülbelül a 70–80-nál kezdtem a hangom megtalálni. Ezeket akkor mint első próbálkozásokat adtam le a kiadónak, aki az időhiány miatt adta le a nyomdába, hogy mielőbb kijöjjön a publicit. Azóta már van egy újabb publicit is: kisebb formájú és csak kis rajzokkal fekete-arany színekben.”⁵³

1959. április 24.

„Bruxellesben a Biblia kiállításának sikere volt, annyira hogy prolongálták két hétre a tárlatot. Mikor visszajöttem [...] visszahívtak, hogy a televízióban mondjak valamit és rajzoljak valamit [...] Ezt meg is tettem. Jó volt [...] és örültem és fizették. [...] Vagy tizenkét kritikát kaptam.”⁵⁴

The Cinnabar Red Bird: Endre Bálint, the Illustrator

Illustrating books is a less-known aspect of the diverse oeuvre of Endre Bálint. The exhibition organised on the occasion of the artist's 100th birth anniversary and the exhibition catalogue "The Eighth Church. Endre Bálint (1914–1986)" published by the Hungarian National Gallery briefly mentioned the illustrations, but these are considerably more significant and merit greater attention. The literature on Bálint's work analysed especially the illustration series to the Bible and The Tragedy of Man by Imre Madách. In 2013 the Petőfi Museum of Literature purchased and made possible the research of thousands of letters and photographs by the artist in the Kassák Museum, which contributes greatly to the research of the oeuvre and within it the illustrations. The result of the study of the illustrated books and Bálint's correspondence outlined a corpus of more than forty illustrated volumes, which I analysed in

⁵² Gépiratos és autográf levél, Kassák Múzeum, ltsz. Bálint 25.

⁵³ Autográf levél, Kassák Múzeum, ltsz. Bálint 44.

⁵⁴ Autográf levél, Kassák Múzeum, ltsz. Bálint 34.

the context of the whole oeuvre and compared with the paintings. In this study I analyse about thirty illustrated books in greater detail, divided into four groups according to the illustration technique: 1. black-and-white illustrations with ink, pen or linocut technique; 2. black and white plus one additional color images; 3. color images with pencil, watercolor, monotype and montage technique; 4. full-page color pictures, black and white (plus one color) and / or color inset drawings.

NEMES ISTVÁN

„...libertinismi in populo principia nulla...” Vallásosság Csík-, Gyergyó- és Kászsónszékek esperességeiben 1829-ben¹

Bevezető

„A hitvilág kutatásának terén a kezdetektől »ősire« orientált hazai néprajztudomány a legutóbbi időkig elsősorban a néphitét méltatta figyelemre, és aránytalanul keveset foglalkozott a tételes vallásokkal, pedig nem a néphit olykor valóban igen távoli múltba vivő, de többnyire töredékes elemei, hanem századokon át a történelmi egyházak határozták meg Magyarország népének vallásos világnézetét” – írja Kósa László a vallási szekularizáció 19. századi magyarországi kezdeteiről írott tanulmányában.²

Tanulmányom tárgya egy olyan zárt földrajzi régió vallásosságának vizsgálata, amelyet alapvetően a rurális környezet, a (nagyobb) városok hiánya, magyar többség és a tömbkatolicizmus címszavaival tudnánk jellemezni. Forrásaim azok a vizitációs jegyzőkönyvek, amelyeket az 1829. évi erdélyi püspöki vizitáció során vettek fel a Kovács Miklós püspököt kísérő jegyzők.

„Címszavaink” alapján teljesen premodern, hagyományos vallásosságra következtethetünk akár első látásra is, amit a jegyzőkönyvek adatai teljes mértékben igazolnak. Tomka Miklós és Gereben Ferenc³ a népi vallásosságot a következőképpen írja le: a vallásosság, társadalom és gazdaság fejlettsége között közvetlen összefüggés áll fenn. A hagyományos vallásosság főként a vidéki lakosságra jellemző. A megélhetés fő forrásai vidéken az állattartás, mező-, illetve erdőgazdálkodás. Ilyen keretek között az iskoláztatottság mértéke alacsony, mivel jelentősége minimális az elsődleges foglalkoztatottság szempontjából. Az emberek élete szűk földrajzi térben zajlik, rokoni és emberi kapcsolataik határai gyakorlatilag a szomszéd falvak határáig terjednek. Az így jellemezhető életkörnyezet erős társadalmi összefogást hoz létre, amelynek egyik jellemzője az, hogy a társadalom erőtelje-

¹ A kutatás a TÁMOP 4.2.4.A/2-II-I-2012-0001 azonosító számú *Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program* című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

² KÓSA László: „A vallási közönység növekedése Magyarországon a 19. század közepén”. In Uő: *Művelődés, egyház társadalom*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 2011, 155.

³ GEREKEN Ferenc – TOMKA Miklós: *Vallásosság és nemzettudat. Vizsgálódások Erdélyben*, Budapest, Kerkai Jenő Egyháztudományi Intézet, 2000, 34–37.

sen támogatja tagjait. A támogatás mellett azonban megköveteli a hagyományos rendtartáshoz, erkölcsökhöz és világgéphez való ragaszkodást, amelyet örökös figyelemmel kísér. A hagyományos társadalmakban az egyes életterületek harmonikusan illeszkednek egymáshoz, és úgy képzelhetőek el, mint a középponttól kifelé haladó, egymásra épülő és egymást átfogó koncentrikus körök rendszere. A középpontban a családi közösség helyezkedik el, majd innen kifelé haladva egyre nagyobb csoportokat és szolidaritásokat ölel fel, melyek közül a legnagyobb a helyi egyházközösség. Így gyakorlatilag a vallás és az általa megalapozott erkölcs hordozza azt az eszmét, amely minden életterületen értelmet ad az emberi tevékenységnek és létnek. Tomkáék falusi társadalom-diagramja⁴ egyben megmagyarázza azt is, miért rendelkezik a közösségi és egyéni élet minden szálát egyetlen keretbe foglaló egyházközösség komoly felügyeleti jogokkal és tekintéllyel a közösség minden egyes tagjának magatartása felett.

A modernitás első eszméinek megérkezésével és a polgárosodással Magyarországon elkezdtek megmutatkozni a szekularizáció első jelei. Mindemellett a szekularizálódás és a vallási közönyösség tömegjelenséggé válása hosszú folyamat volt. A vallási közösséghez tartozás fontos szerepet játszott mind falun, mind városon, noha a reformkortól kezdve fokozatosan második helyre szorult a nemzethez tartozás tudata mögött. Mindazonáltal még mindig döntő szerepet töltött be a párválasztás, hivatalok betöltése, társadalmi érintkezés, politikai kapcsolatépítés területén.⁵ Erdélyben az új világnézeti és politikai eszmék megjelenésének folyamatára mindvégig jellemző volt az a fáziseltolódás, ami a gazdasági, társadalmi és politikai fejlődésben is észlelhető volt a kortársak számára is a magyarországi fejleményekhez viszonyítva. Magyarországhoz hasonlóan a művelt elit retorikájában megjelennek a liberális vallásfelfogás elemei, amelyek a hagyományos egyházi vallásosság és a magánügyként felfogott egyéni vallásosság dichotómiáját mutatják.⁶ Ugyanezek a rendek azonban elsőrendű tényként kezelik a nép mély vallásosságát, amikor a vegyes házasságok vitájáról van szó. Példának hoznánk fel Deák Ferencet, aki az általa fogalmazott⁷ Zala megyei feliratban arra alapozza az ellenzék vallásügyi kérdésbe való beavatkozását, hogy a vallási zavarkeltés az egész társadalmat fenekestül forgatja fel, háborítván mind a családok, mind az állam, mind a társadalom belső rendjét, amely a valláson alapul.⁸ Ugyanezen gondolatok Erdélyben is többször előfordultak mind a vármegyei, mind az országgyűléseken.⁹ A modernizáció útján

⁴ Uo. 38.

⁵ FÓNAGY Zoltán – DOBSZAY Tamás: „Az ország népe”. In Tóth István György (szerk.): *Millenniumi magyar történet: Magyarország története a bonfoglalástól napjainkig*, Budapest, Osiris, 2002, 357.

⁶ Lásd pl. Nagy József marosszéki országgyűlési követ hozzászólását, aki a vallásosság lényegét a vallásos érzelemben látta és nem az intézményes egyházi vallásosságban. HAJNIK Károly (szerk.): *Beszédgyűjtemény az 1841–42-ik országgyűlési jegyzőkönyvből*, II. kötet, Kolosvárt, Királyi Lyceum, é. n., 537.

⁷ FAZEKAS Csaba: *Deák Ferenc egyházpolitikája a reformkorban*, Budapest, Lucidus, 2008, 47.

⁸ „Zala megye felírása a vegyes házasságok ügyében”. In Vida Incze (szerk.): *Értekezések a vegyes házasságokról*, Pest, Beimel Jós., é. n., 48–50.

⁹ Az Erdélyben szóbeli ígéretként kötelező reverzálisok adásának a családi béke felbomlására vonat-

elindult vallási elit tehát maga is tisztában volt azzal, hogy az istenadta nép mélyen vallásos, s ebből politikai szinten tőkét is kovácsolt pozíciói erősítéséért. Egyébiránt az elmaradottság, a többnyire falusi jelleg, valamint az egyházaknak az 1918 után teremtődött kisebbségi helyzetben a közéletben betöltött, nemzetmegőrző és nemzetmegmentő, példás összefogást mutató szerepvállalása Erdélyben még tovább odázta a szekularizációt, amelyre az anyaországban ugyanezen időszak második felében a kommunizmus feltette a koronát. Tomka és Gereben 2000-ben úgy látták, hogy az erdélyi egyházak még a közeljövőben lezajló szekularizációs folyamat előtt állnak.¹⁰

Lehetetlen, hogy jelen keretek között kitérjek a vallásos élet és pasztoráció minden aspektusára Alcsík, Felcsík és Gyergyó falvaiban. Így három olyan területre esett a választásom, amelyek kellő fényt vetnek a népi vallásosság jellegére, ugyanakkor rávilágítanak a pasztoráció hatékonyságára is. Cikkem megírásában az adatok értelmezésének kulcsaként az 1848-as egyházmegyei zsinat beadványai és határozatai által szolgáltatott adatokat vettem alapul, és alapvetően azt az „eszmei távolságot” mértem, amely 1829–1848 csíki és erdélyi népességének mentalitása között fennállt.

Istentiszteleti rend

A vizitációs jegyzőkönyvek mindegyike átfogó jellemzéssel kezdi az istentiszteleti rend leírását, amely egyben a liturgikus jog egyházmegyei forrásaiban alapozza meg a helyi istentiszteletet. Egyes jegyzőkönyvek a régi, *stabilis*, istentiszteleti rendről beszélnek, minden közelebbi forrásmegjelölés nélkül.¹¹ Más falvak esetében a dekrétumok megjelölnék konkrét jogforrást. Kászónújfalu esetében például a Szepeszy Ignác által jóváhagyott istentiszteleti rendre hivatkozik a dekrétum.¹² A Szepeszyre hivatkozó kászónújfalu megjegyzés nem egyedülálló, és rendkívül fontos az erdélyi liturgiátörténet szempontjából. Liturgikus szemlélete Dr. Marton József egyháztörténész értékelése szerint „sok mindenben meghaladta korát, egyik-másik rendelkezésével a 2. vatikáni zsinatban kicsúcsosodó liturgikus mozgalom

.....
kozó aspektusait több képviselő is ecsetelte a reverzálisok kérdéséről folyó országgyűlési vitán 1842-ben. Mi példaként kettőt emelnénk ki közülük. Az egyik Topler Simon marosvásárhelyi követ, aki a gyermek lelkében a családi egység megbomlása miatt ébredő bizalmatlanságot hozta fel. *НАЈНИК*: i. m. 550. Zeyk Károly kolozsi követ a lelkiismereti konfliktus jól ismert motívumát hozza fel: a nép számára az áldás a házassági boldogság egyik forrása. Boldogtalan házasság esetén felébredhet a kétség, hogy nem épp az áldás hiánya okozta-e a szerencsétlenséget? Uo. 557.

¹⁰ TOMKA – GERE BEN: i. m. 35.

¹¹ Pl. *Decretum Parochiae Csík Sz. Simon* (a továbbiakban: *Csík szentsimon 1830*). Gyulafehérvári Főegyházmegyei Levéltár (a továbbiakban GYFL), 10/1830, Püspöki Vizitációk, I. 4. cs, Gyulafehérvár, 1830. június 7., 7.

¹² *Decretum Parochiae Kászón Ujfalu* (a továbbiakban: *Kászónújfalu 1830*), GYFL 950/1830, Püspöki Vizitációk, I. 4. csoport, Gyulafehérvár, 1830. május 3., 12.

előfutárának is tekinthető.”¹³ Modernnek ható szemlélete és az olyan liturgikus rendelkezések, mint a koncelebráció legalizálása vagy a körmenetek racionális szabályozása, a szentíráskritikára helyezett hangsúly, de a püspöki zsinat demokratizálásának szándéka is¹⁴ mind a püspök felvilágosult szellemben való gondolkodására és (jozefinista keretek között mozgó) modernizációs és racionalizáló szándékára utalnak. A vizitációs jegyzőkönyvek igen szűkszavúan nyilatkoznak arról, hogy miben érhető tetten Szepesy rendelkezéseinek csíkszéki hatása. Egy-két adminisztratív rendelkezésen kívül, mint amilyen a csíkszentléleki plébános rászorítása arra, hogy rendszeresen misézzen és hitoktasson Csíkszögödben, igen nehéz nyomára bukkanni Szepesy konkrét hatásának.¹⁵ Az ilyen rendelkezéseket Kovács Miklós püspök helyben hagyta.¹⁶ Ám kevésbé világos, mi van azokkal a rendelkezésekkel, amelyek valóban újdonságnak számítottak a *Statutában*. Ilyen rendelkezés nyomait találtam meg a gyergyóremetei feljegyzésben. A dekrétum erről a következőket írja: „Ezen egyházban az egyházmegyei zsinat statútumainak kiadása után naponként szokásban volt a Szentírás olvasása, amint az imádságos könyv mindennapos használata is, de mivel e szabály megtartása nem volt általános, következőleg megszűnt.”¹⁷ A *Statuta* a gyakorlatot a következőképpen vázolja: október 1-től április 30-ig reggel héttől, május 1-től szeptember 30-ig hajnali öttől vagy hattól reggeli istentiszteletet kellett tartani. Január 2-től adventig a Szepesy-féle imakönyvből, amelynek a nyomtatása a *Statuta* nyomtatásakor még előkészületben volt, a pap előimádkozta a reggeli imát. Az imát követően az evangéliumból, majd ennek fogytával az Apostolok Cselekedeteiből kellett egy fejezetet felolvasnia. Ez 210 fejezetet tett ki, azaz annyi napot, amennyi adventig van, kivéve a szent háromnapot, amelyen nem kellett olvasni a Bibliát. Advent megmaradt napjain Karácsony vigíliájáig a Római levéllel kezdve az újszövetségi levélirodalomból kellett egy-egy fejezetet felolvasni. Ezután a mise következett.¹⁸ Nehéz kikövetkeztetni, hogy a biblikus jártasság fejlesztésére törekvő rendelkezés ellensége a lehetetlen – falusi munkákat keresztező – időpont vagy az esperességbeli általános érdektelenség volt. Mindkettő elképzelhető.

¹³ MARTON József: „Egyháztörténeti adalékok a Gyulafehérvári Egyházmegye történetéhez”. *Magyar egyháztörténeti vázlatok*, XXI. évf., 2009/1–4. 174.

¹⁴ Uo. 176–177.

¹⁵ *Decretum Parochiae Cs. Sz. Lélek* (a továbbiakban: *Csíkszentlélek 1830*), GYFL 959/1830., Püspöki Vizitációk, I.4. cs., Gyulafehérvár, 1830. június 13., 8.

¹⁶ Uo. 18.

¹⁷ *Decretum Parochiae Gyergyó=Remetensis* (a továbbiakban: *Gyergyóremete 1830*), GYFL 128/1831, Püspöki Vizitációk, I. 4. cs., Kolozsvár, 1830. szeptember 12., 12. „*In Ecclesia hac post edita Synodi Dioecessani Statuta diu viguit Scripturae S. Lectio uti et Libri precum usus quotidianus, sed quia huius Normae non fuit universalis observantia secutum cessavit.*” (A szerző ford.) Mivel a máig leghasználatosabb Finály-féle szakszótárban a „secuti” kifejezést nem találtuk, az egyházi szerző saját, „sequor” igéből kiinduló szóképzésére gyanakodva „következőleg”-gel fordítottuk a kifejezést.

¹⁸ *Statuta almae dioecesis Transsilvaniae. Anno 1822 die 17-ma Aprilis in Synodo Dioecessana publicata et Concor-dibus votis approbata*, Claudiopoli, Typis Lycei Regii, 1822, Pars II. Sectio III. Art. I., 106–109.

Kovács Miklós magatartása elődje rendelkezéseivel szemben ambivalens volt (legalábbis Csíkban, Gyergyóban és Kászonban ezt láthatjuk). Egyrészt a vizitációs jegyzőkönyvek sehol sem ellenkeztek Szepesy rendelkezéseivel, sőt, a helyi és adminisztrációs jellegű intézkedéseket helyben hagyták. Másrészt a dekrétumok végén található püspöki ajánlások közül az első mindenütt az, hogy meg kell tartani a kegyes emlékü elődök rendelkezéseit, különösen Rudnay Sándor primását, aki Erdély püspöke volt Szepesy előtt.¹⁹ Mindehhez hozzátette, hogy azon rendelkezések megtartandók, amelyek sem visszavonva, sem megmásítva nem voltak.²⁰ A püspök tehát voltaképpen a Szepesy által, Róma és Bécs nyomására²¹ visszavont rendeleteket elutasította, a *Statuta* többi részét valószínűleg nem firtatta. Erre utal első körleveleinek egyike, amelyben ugyanezt fejezi ki, ezúttal Rudnayra való hivatkozás nélkül.²² Kovács Miklós Szepesy Ignác örökségéhez való viszonyulásának e kettősségét további liturgikus rendelkezései is illusztrálják. A későbbiekben jelezni fogom a hasonló helyzeteket.

Akorabeli vasárnapi istentiszteleti rend különbözött a maitól. A szentmise mellett a vasárnap része volt a vecsernye is. A délelőtti miselátogatáshoz tartozott a rózsafüzér imádság, amelyet helyenként különböző imádságok követtek. Csíkszentkirályon például csak rózsafüzért végeztek, utána elénekelték a *Veni Sanctét*, aztán kezdődött az igeliturgia.²³ Kászonjakabfalva „repertoárja” viszont tartalmazza az összes, Alcsíkon mise előtt mondott imádságot: az *Actus fidei, spei et charitatis*-t, a *Miatyánkot*, az *Angyali üdvözléte*t, az *Apostoli hitvallást*, Isten tíz- és az anyaszentegyház öt parancsolatát, a közgyónást, továbbá a hét szentség „recitálását”.²⁴ Az imádságok mellett szereplő, nem hitvallás jellegű szövegek elmondása nyilvánvalóan katekétikai céllal történt.²⁵

Kovács Miklós püspök nagy figyelmet szentelt az igehirdetés minőségének, mondhatni ez volt az egyik vesszőparipája.²⁶ Jegyzőkönyvírói pontosan feljegyez-

¹⁹ Rudnay Sándor, Erdély püspöke 1815–1819 között, majd hercegprimás. MARTON József: *Az Erdélyi (Gyulafehérvári) Egyházmegye története*, Gyulafehérvár, é. n., 205.

²⁰ A kontextus megőrzése végett Gyergyóremete dekrétumára hivatkozunk e helyett. *Gyergyóremete 1830*, 36–37.

²¹ A Róma és Szepesy között kiobbant vitára vonatkozólag lásd Meszlényi Antal monográfiáját a korszakról. MESZLÉNYI Antal: *A jozefinizmus kora Magyarországon (1780–1846)*, Budapest, Stephaneum Nyomda és Kiadó RT., 1934, 255–276.

²² „Confirmatur Praedecessorum Episcoporum ordinationes”. In *Offenbányai egyház protokolluma*, GYFL 373/1828, Püspöki Körlevelek, I. 4/a, Gyulafehérvár, 1828. április 17., 21–22.

²³ *Decretum Csik Sz. Király* (a továbbiakban: *Csíkszentkirály 1830*), GYFL 952/1830, Püspöki Vizitációk, I. 4. csoport, Gyulafehérvár, 1830. június 12., 12.

²⁴ *Decretum Parochiae Kászon Jakabfalva* (a továbbiakban: *Kászonjakabfalva 1830*), GYFL 872/1830, Püspöki Vizitációk, I. 4. csoport, Gyulafehérvár, 1830. április 30., 9.

²⁵ Egy volt gyimesi káplántól szerzett információk szerint a Gyimesekben ez még a közelmúltban is szokás volt: nemcsak a felsoroltakat, hanem a hét fő bűnt, a hét fő igazságot stb. is „recitálták” a misekezdet előtt, a II. Vatikánum reformja előtti archaikus rend maradványait öröközve.

²⁶ „Encyclica de debita comportatione et officii expletione parochorum”. GYFL 1027/1830, Püspöki Körlevelek, I. 4/a cs., Gyulafehérvár, 1830. július 16. In: *Offenbányai egyház protokolluma*, 71–73. „S.

ték a szentbeszédtek tematikáját, illetve azt, hogy milyen forrásokat használtak a papok szentbeszédek megalkotásához. Csíkszentgyörgyön, mivel a hívek „a legerősebb hittel hisznek mindent, amit hinni kell”, a *vitiumok*, azaz az erkölcsi fogyatékoságok képezték a prédikáció tárgyát.²⁷ A csíkszentkirályi plébános beszédeiben a szent liturgiához is fűzött magyarázatokat. Többnyire dogmatikus és morális beszédeket tartott, beleszöve azokba a falu életének eseményeit.²⁸ A csíkszentsimoni lelkipásztor igehirdetésében módszeresség figyelhető meg: három éves ciklusokra osztotta igehirdetését.²⁹ Csíkkozmáson viszont a napi evangéliumra támaszkodva tartott morális és dogmatikai beszédeket a pap.³⁰ A kászonjakabfalvi plébános a *sermo catheceticus* kategóriájával járult hozzá a skálához,³¹ ami valószínűleg azonos a fentebb említett katekétikai módszerrel tartott dogmatikus beszéddel.

A szentbeszédtekhez forrásul úgynevezett *concionatoriumok*, prédikációs könyveket használtak a lelkipásztorok. A jegyzőkönyvek csak a szöveggyűjtemények szerzőinek neveit sorolják fel, a könyvek címei a dekrétumok könyvlistáiban találhatóak meg, a látogatások során ugyanis pontosan felleltározták mind a papok saját tulajdonában levő, mind pedig a plébániai könyvtárak köteteit. A dokumentumok tanúságai szerint a kor Magyarországon divatos *concionatoriumok* Erdélyben is használták. A leggyakrabban Alexovits Vazul, Pázmány Péter, Fejér György, Bogyai Mihály, Klipfel, Sombori, Török Damascenus nevei fordulnak elő, azonban megtalálhatjuk például Káldi György,³² Egyed Joachim,³³ Csupik³⁴ és mások prédikációit is.³⁵ Néhányat közülük (így Alexovits Vazul, Fejér György és Egyed Joachim) Her-

Sermones Districtu hoc revisioni substrati cum reflexionibus remittantur”. GYFL, 1484/1838, Püspöki Körlevelek, I. 4/a. cs., Kolozsvár, 1838. október 30. In: *Verespataki Egyház Protokolluma*, oldalszámozás nélkül.

²⁷ *Decretum Parochiae Csik Sz György* (a továbbiakban: *Csíkszentgyörgy 1830*), GYFL 951/1830, Püspöki Vizitációk, I. 4. csoport, Gyulafehérvár, 1830. május 15., 25.

²⁸ *Csíkszentkirály 1830*, 24.

²⁹ *Csíkszentsimon 1830*, 20.

³⁰ *Decretum Parochiae Kozmás* (a továbbiakban: *Csíkkozmás 1830*), GYFL 959/1830, Püspöki Vizitációk, I. 4. csoport, Gyulafehérvár, 1830. június 12., 19.

³¹ *Kászonjakabfalva 1830*, 9.

³² *Csíkszentkirály 1830*, 24.

³³ Uo. 19.

³⁴ *Decretum Parochiae Csik Szt Márton* (a továbbiakban: *Csíkszentmárton 1830*), 957/1830, Püspöki Vizitációk, I. 4. cs., Gyulafehérvár, 1830. május 9., 15.

³⁵ A használt prédikációs kötetek közül teljes bizonyossággal az alábbiakat tudtuk azonosítani: Egyed Joachim: *A keresztény tudományról oktató beszédek, melyeket ... a római katekismus által mutatott mód és rend szerint ki-dolgozott és ... tóldalékokkal öregbített*, Vátzon, Marmarossi Gottlieb Antal, 1794. Egyed Joachim: *Ünnep-napi prédikációk, melyeket ki-dolgozott*, Vátzon, Marmarossi Gottlieb Antal, [1798]. Alexovits Vazul: *Vasárnapi Prédikációk, melyeket a 'Pesti Fő Plébánia' templomában élő nyelven mondott P. Alexovics Basilius Első Remete Szent Pál Szerzete-béli Pap. Őszi Rész*, Pest, Patzko Ferentz betűivel, 1791. Pázmány Péter: *A romai anya-szent-egyház szokásából minden vasárnapokra, és egy-néhány innepekre rendelt evangéliumokról prédikációk, melyeket élő nyelvenk tanítása után írásban foglalt*, Nagy-Szombat, a Jesus Társasága Akadémiai Collegiumának Bötűivel, 1768. Török Damascenus: *Vasárnapi és ünnepi prédikációk, melyeket élő nyelven mondott*, Eger, a Püspöki Iskola Betűivel, 1802–1805. Sombori József:

mann Egyed a századforduló jelentős prédikátorai és teológusai közé sorolt, így elmondható, hogy a magyar szentbeszéd-irodalom legjava elérhető volt a csíki papság számára.³⁶ Üdítő kivételnek számított a csíkszentdomokosi plébános, aki „tülképzettnék” tűnik társaihoz képest: Szent Ágoston, Aranyszájú Szent János, Petrus Chrysologus, Szent Ciprián és Bellarmin Szent Róbert beszédeiből merített.³⁷

A szentbeszédek hatását felmérni nehezen lehet, azonban van két olyan adat, amelyek az Ige üzenetének hatékonyságára fényt vetnek. Az egyik ilyen feljegyzés a jelenléttel kapcsolatos. Misét viszonylag ritkán mulasztottak a székely falvakban, hisz a 18. század végén a mulasztók még a „megye”³⁸ elé kerültek, és súlyos pénz-büntetést róttak ki rájuk.³⁹ A 19. század elején ez a gyakorlat megszűnni látszik a székely megyékben, és a vallási kihágásokban ítélkező megyeszéke jobbára gazdasági és adminisztrációs határozatokat hozott.⁴⁰ Az egyházfegyelmi szigor enyhítése egyébként azonos tendenciát mutat a magyarországi protestáns egyházakban végbemenő folyamatokkal. Részint II. József korlátozta az egyházi bíraskodás hatáskörét, részint a magyar református egyházvezetés is belátta, hogy a fegyelmezés eszközei korszerűtlenek, az erőszakot lelkiismereti ráhatásnak kell felváltania.⁴¹ Mindazonáltal Szepesy Ignác *Statutája* még a gondnokok és vice-kurátorok feladatai közé sorolta, hogy a „nép között uralkodó erkölcsi hibák gyökerestül kiirtassanak és a súlyosabb bűnök ügyei a polgári hatóságtól a megfelelő büntetésekkel mások üdvös félelmére büntetessenek.”⁴² A megyének tehát még mindig nagy szava volt a valláserkölcsi kihágások büntetésében akkor is, ha a világi hatóság volt az illetékes fórum, és az ítélkezési jogot kivették kezéből.⁴³ A jegyzőkönyvek nem nagyon so-

Nagy emlékeztető néhai Sombori József úrnak egyházi beszédei I., Marosvásárhely, Refomátus Kollégium, 1825. Sombori József: *Tizenkét egyházi beszédek mellyeket annyi ünnepekre készített és elmondott Sombori József marosvásárhelyi káplány*, Csíksomlyó, 1810. Káldi György: *A vasárnapokra való prédikációknak első része...*, Pozsony – [Bécs], 1631.

³⁶ HERMANN Egyed: *A katolikus egyház története Magyarországon*, München, Aurora Könyvek, 1973, 406–409.

³⁷ *Decretum Parochiae Sz. Domokos* (a továbbiakban: *Csíkszentdomokos 1830*), GYFL 120/1831, Püspöki Vízitációk, I.4. cs., Gyulafehérvár, 1830. június 11., 19.

³⁸ Itt: egyházközség (a szerző megj.).

³⁹ BÁRTH János: *Szentgyörgy megyéje Alcsíkban*, Kecskemét, 2012, 383–391. Másfelől meg kell jegyeznünk, hogy Forster János a 20. század kezdetén már gyakori misemulasztásról beszél. Nem tudjuk megállapítani, hogy megjegyzései városi vagy falusi környezetre vonatkoznak. Minden esetre falun „jobb” lehetett a helyzet a szigorúbb kontroll miatt. FORSTER János: *A püspökmegyei zsinat*, Gyulafehérvár, Papp György Könyvsajtója, 1907, 62–65.

⁴⁰ Uo. 100.

⁴¹ KÓSA: i. m. 165.

⁴² *Statuta*, Pars I. Sectio XIII. Art. 2., 76–77. „[Superiores-et Vice Curatores] Omnem operam adhibebunt, ut (...) vitia in populo regnantia exstirpentur, et graviorum peccatorum rei a Civili Jurisdictione debitis poenis ad salutarum aliorum terrorem plectantur.”

⁴³ Szepesy Ignác *Statutája* a *Compilatae Constitutiones* büntetését tartja érvényben levő, állami büntetésnek a misemulasztásra: háromszori istentisztelet-mulasztás esetén a jobbágyot kézi kalodába kellett veretni. A nemesekre nem vonatkozott a törvény. *Statuta*, Pars III. Sectio IV. Art VII. § 2., 245. A kézi kalodába veretés súlyos büntetésnek számított. Mindazonáltal misemulasztásért más, enyhébb bün-

rolnak fel misemulasztókat, ám meglepő módon a prédikáció elhanyagolása több faluban is gyakori volt. Míg a kozmásiakat jó templomba járóknak találta a jegyzőkönyvíró, mégis megjegyezte, hogy „igyekeznek” jelen lenni a szentbeszéden is.⁴⁴ A csíkszentmártoni jegyzőkönyv szerint rendszeres a szentbeszédekről való hiányzás, és ennek okára is rávilágít: szokás a székelyeknél, hogy az olyan dolgokat, amelyeket más falvakban kell intézni, vasárnap reggel rendezik el.⁴⁵ Így, mivel misemulasztást konkrétan nem említenek a dekrétumok, azt kell feltételeznünk, hogy rendszeres gyakorlat volt, hogy a szentmisére a prédikáció végével érkeztek a hívek, akiknek a pap beöltözése alatt volt alkalmuk helyet foglalni a templom padjaiban. A tényállás másik lehetséges értelmezése az lenne, hogy gyakori volt a misemulasztás, azonban ezt egyöntetűen a szentbeszédekről való elmaradozásra „szépítették” a látogató püspök előtt. A kérdést csak korabeli statisztikák tudnák tisztázni. Az ige hatékonyságával kapcsolatban a másik figyelemre méltó dolog az, hogy szinte minden faluban van olyan jegyzőkönyvi ajánlás, amely különböző bűnök ellen irányuló szorgalmasabb prédikálást írja elő a papnak a nép bűneinek orvoslására.⁴⁶

Az 1848. évi egyházmegyei zsinaton a papság kérte a latin nyelven mondott, a nép számára érthetetlen vesperások eltörlését, és helyébe litániák végzését ajánlotta.⁴⁷ A délutáni istentisztelet számunkra már ismeretlen rendje a következőképpen alakult: az állandó elemek tekintetében (litánia, szentségimádás, katekézis) bizonyos változatosság figyelhető meg. Elmondható, hogy az állandóság mellett itt is érvényes a tétel, miszerint a liturgikus ténykedésekre az uniformitáshoz harmonikusan illeszkedő diverzitás jellemző. A délutáni ima rendszerint a Jézus Neve-litániával⁴⁸ kezdődött, majd katekézissel folytatódott.⁴⁹ Csíkszentmártonban ehhez járult olykor a Szűzanya litániája.⁵⁰ Csíkszentgyörgy sajátossága volt, hogy itt nagyböjt idején a keresztyúti ájtatosságot a vasárnap délutáni istentisztelet keretében végezték, amelyet áldással és keresztsókkal fejeztek be.⁵¹

A Jézus Neve-litánia – mivel a 19. században főként ennek kíséretében tartották a szentségimádást –, valamint az a tény, hogy több helyen is szentségi áldást osztottak a délutáni istentisztelet végén, arra enged következtetni, hogy a vasárnap délutáni istentisztelet középpontjában az Oltáriszentség állhatott, még ha kifeje-

.....
tetéseket is kiszabtak, pl. Csíkszentgyörgyön 1761-ben egy misemulasztónak egy héten át minden szentmisét meg kellett hallgatnia. Bárh: i. m. 384.

⁴⁴ *Csíkszék* 1830, 16.

⁴⁵ *Csíkszentmárton* 1830, 12.

⁴⁶ *Decretum Parochiae Tusnád*, 946/1830 (a továbbiakban: *Tusnád* 1830), Püspöki Vizitációk, I. 4. csoport, Gyulafehérvár, 1830. április 30., 45. E dekrétumban a püspöki ajánlást szinopszisban kell olvasni a bűnök kirívóan kínosan pontos és szokimondó felsorolásával. Lásd alább.

⁴⁷ TAMÁSI Zsolt-József: *Az erdélyi római katolikus egyházmegye az 1848-49-es forradalomban*, Kolozsvár, Scientia, 2007, 140–141.

⁴⁸ *Katolikus imakönyv: Életünk Krisztusban*, Gloria Kiadó, [Kolozsvár] 2009, 23–26.

⁴⁹ *Csíkszentsimon* 1830, 7.

⁵⁰ *Csíkszentmárton* 1830, 9.

⁵¹ *Csíkszentgyörgy* 1830, 11.

zett szentségkitétel nem volt is.⁵² Szepesy püspök *Statutájának* Oltáriszentség-tisztelettel foglalkozó paragrafusa rávilágít, hogy szokásban volt a vasárnap délutáni szentségimádás, azonban a püspök megtiltotta, hogy a *vesperás alatt* kitegyék a szentséget. A püspök, akinek célja a liturgikus vadhajtasok lenyesegetése volt, csak a Jézus Neve-litánia alatt engedélyezte a szentségkitételt, és akkor is cibóriumban. Az ostensoriumot, monstranciát egyedül Nagypénteken, Nagyszombaton és Úrnapján lehetett használni.⁵³ Arról, hogy a délutáni istentisztelettel kapcsolatos gyakorlat ténylegesen milyen volt, nehéz nyilatkozni. Forster János az 1848-as zsinattal kapcsolatos fejtegetéseiben arról számol be, hogy az egyetemes szabály és *Vécsernyekönyv* hiánya még a 20. század elején is sok visszaélésre adott okot. E visszaélések közül kettőt említ: az egyiket a szerző a „rossz gusztus garázdálkodása” néven említi.⁵⁴ Ezen a különböző, oda nem illő imádságokat érti, például *Úrangyala* húsvéti időben *Regina coeli* helyett. A másik a papság és az egyházi kisegítő személyzet hanyag hozzáállásából fakadt: a kántor „elfújja” a *Lorettói litániát*, mondja, azaz „cepelpolka tempóban egy szusz alatt egyszerre négy litániai invokációt vág ki, és ezek tetejébe egyszer rikkantja el, hogy: Könyörögj érettünk”.⁵⁵ A pap pedig több esetben sincs jelen, mert „pagátot” kerget.⁵⁶ Sőt a délelőtti istentiszteletek esetében is olyan papi magatartásokat vázol, amelyek finoman szólva nem ösztönzik a híveket arra, hogy részt vegyenek a szentmisén.⁵⁷

A délutáni istentisztelet másik nagy problémáját a szórakozás és ima összeegyeztetése jelentette, ami előre mutatott a 20. század irányába: ha modern értelemben vett szabadidő-kultúráról nem is beszélhetünk, a tánc és zene tilalmának való ellenállás jelezte az általános óhajt a kikapcsolódás liberalizálása iránt. Csíkszentkirályon például betartották a zenére és táncra vonatkozó rendeleteket,⁵⁸ ám Kozmásan már csak ügyel-bajjal sikerült engedelmességre bírni a vonakodó falubelieket.⁵⁹ A szentmártoniak sem szívesen vetették alá magukat a zenét és táncot tilalmazó rendelkezéseknek.⁶⁰ A gyergyószentmiklósi római katolikus plébánia esetében magának a püspöknek kell példátlan eréllyel fellépnie a zene, a tánc és a multságok ellen, annak ellenére, hogy a parókia népéről szóló fejezet nem szól arról, hogy ilyen lenne. Talán a püspök más forrásból szerzett tudomást a dologról. Az érintett rész a következőképpen hangzik: „A zenét és táncot egész szombaton, ünnepi és hasonlóképpen vasárnapi napokon az érvényben levő rendeletek kiegészítéseként egyszerűen megtiltjuk, úgy, ahogyan a házások megáldását is ünnepi és vasárnapi

⁵² *Kászonyjakabfalva* 1830, 9., illetve *Csíkszentmárton* 1830, 9.

⁵³ *Statuta*, Pars II., Sectio III., Art. 9., 117.

⁵⁴ FORSTER: i. m. 74.

⁵⁵ Uo. 73.

⁵⁶ Tarokkozik. Uo. 64.

⁵⁷ Uo. 64.

⁵⁸ *Csíkszentkirály* 1830, 22.

⁵⁹ *Csíkkozmás* 1830, 16.

⁶⁰ *Csíkszentmárton* 1830, 12.

napokon, kivéve súlyos szükség esetén.”⁶¹ Igen érdekes összefüggést tár fel a Nagyboldogasszony plébániai⁶² jegyzőkönyv, amely a táncsal és zenével kapcsolatos rendeletek megsértését a botrányos éjszakai csavargással és az ifjúság szexuális kihágásaival kapcsolja egyértelműen össze.⁶³ Elmondható tehát, hogy a székely legények csakazértis „megloptak” egy-egy táncmulatságot valamelyik félreeső csűrben délutáni istentisztelet idején a helyi plébános bosszúságára. Szepesy püspök *Statutája* rögzítette a tánc rendezésére vonatkozó jogszabályokat is: a Gubernium 1816. december 17-én kibocsátott rendelete értelmében az istentisztelet vége előtt táncban résztvevőket ugyanúgy kellett büntetni, mint az ünneprontókat.⁶⁴

A délutáni istentiszteletek részét képezte a katekézis, amit falun főként télen és tavasszal tartottak. A beosztás okát elsősorban nem a katekézisek nagybőjti szezonjának őskeresztény hagyományában kell keresnünk, hanem a mezőgazdasági munkaidényben, amely főként tavaszra és nyárra esett. Csíkszékben Advent és Nagyböjt alatt vagy csak Nagyböjtben tartottak hittanórákat, azonban a jelenléttel így is sok probléma volt. Főként a nyájak legeltetése okozott gondot: az állatokat a fiatalokra és gyerekekre bízta.⁶⁵ A dekrétumok nem sokat árulnak el a katekézisek tartalmáról és módszeréről. Funkciójuk, úgy látszik, főként a húsvéti gyónás és áldozás helyes elvégzésének előkészítése volt.⁶⁶ A csíkszentgyörgyi dekrétumban megjelenik egyfajta módszertani tudatosság nyoma is: a plébános egymásra építi a katekizmusokat, áll a dokumentumban, ami azt jelenthette, hogy oktatási folyamatként fogta fel a hitoktatást. Ám ennek tartalmáról és a „módszerről” sem tudunk meg közelebbit.⁶⁷ A katekéziseket a legtöbb helyen nemcsak gyerekek, de „felnőttebbek” is hallgatták.⁶⁸

⁶¹ *Decretum Parochiae Gyergyo Szent Miklos Ritus Latini* (a továbbiakban: *Gyergyószentmiklós 1830*), GYFL 127/1831, Püspöki Vizitációk I. 4., Gyulafehérvár, 1830. augusztus 1., 97.

⁶² Ma nem létezik ilyen nevű plébánia. 1829-ben Nagyboldogasszony plébániának nevezték a Csíkdánfalva, Csíkkarcfalva, Csíkmadaras és Csíkjenőfalva közösségeit összefogó plébániát.

⁶³ *Decretum Parochiae Nagy=Boldog=Asszony* (a továbbiakban: *Nagyboldogasszony 1830*), GYFL 1443/1830, Püspöki Vizitációk I. 4., Kolozsvár, 1830. augusztus 15., 25.

⁶⁴ *Statuta*, Pars IV. Sectio V. Art. V., 239. Vagyis az *Appr. Constitutiones* Pars V. Edictum 51. értelmében: a nemesembereket 6, a nemteleneket 2 forint pénzüsszeggel. Uo. 238. Ld. még *Approbatae Constitutiones Regni Transilvaniae et partium Hungariae eidem annexarum*, Claudiopoli, Ex Officina Nicolai Kis de Misz-Tótfalu, 1654, 266–267.

⁶⁵ *Csíkszentsimon 1830*, 19. Városon pontosan fordított időbeosztást diktált a polgári élet ritmusa. Az 1848-as zsinat munkálatai során a városi cselédekkel kapcsolatban a papság kérte a hitoktatások tavaszi és nyári tartását, habár ebben sem voltak egy véleményen: a kolozs-dobokai zsinati beadvány ősz-télre tette volna. A gond a cselédek uraival volt. A három vizsgált székelyföldi esperességben nem merül fel alapvetően rurális, tehát mezőgazdasági szezonhoz kötött népességük miatt. TAMÁSI: i. m., 142–143.

⁶⁶ *Csíkszentlélek 1830*, 14.

⁶⁷ *Csíkszentgyörgy 1830*, 25.

⁶⁸ *Adultiores. Kászonyjakabfalva 1830*, 9.

Valláserkölcsei állapotok

A dekrétumok összehasonlító értékelése azt mutatja, hogy a nép nagy része megtartotta Isten és az egyház parancsolatait, amin a böjtöt értik, valamint a pénteki, szombati és előnapai absztinenciát. Ám az is tudható más forrásokból, hogy 1848-ban a böjti fegyelem komoly válságban van. Az általános böjtszegés okát a kor irodalma a szegénységnek, illetve a városi elpuhultságnak és megváltozott életmódnak tudja be, ami egyértelműen a polgárosodás hozta új vallási felfogás böjti fegyelemre gyakorolt hatását mutatja, s egyben a laxizmus társadalmi „színhelyét” is megjelöli: a várost.⁶⁹ A premodern falusi környezetben furcsa, amikor a csíksomlyói dekrétum a nép bűnei között a böjtszegést hozza fel, és kiemeli, hogy ez főleg a nemesekre vonatkozik.⁷⁰ A nemesek esetében az ételmisszer hiánya mint ok nem valószínű. Így két lehetőség marad: vagy a polgárosodás „szimptomájának” kell tekinteni, vagy a kortársak által elmarasztalt nemesi hányavetiség a ludas. Tény, hogy a nemesek nemcsak a böjtölésben, de a vasárnapi istentisztelet látogatásában sem jeleskedtek. A gyergyói kerület papjai 1848-ban az előkelőket, előjárókat és magukat műveltnek tartókat vádolták az istentisztelet megvetésével.⁷¹ Fegyelembe véve azt, hogy 1848 és 1829 között egy világ áll választóvonalként, hisz épp a két időpont közötti szűk két évtized során gyökeresen átalakult a magyar elit gondolkodásmódja, a feltételezett okok közül egyik sem kizárható. Sok székely részt vett ugyanis a napóleoni hadjáratokban, és a világlátottság hatása is belejátszhat a böjtszegésbe a társadalmi pozícióból adódó felsőbbiségérzet mellett.

A negatívumokról szólva a dekrétumok sokkal bőbeszédűbbek, ám ehhez hozzá kell tennünk, hogy az erkölcsi fogyatékoságokra helyezett hangsúly ellenére az átlaglakosságot erkölcsösnek kell vélelmeznünk. A listák hosszúak, és olykor a szó szoros értelmében hajmeresztő dolgok derülnek ki belőlük. Érdemes kiemelni Csíktusnád, a püspök szülőfaluja példáját. A lista itt különösen kínosan hosszú és sötét, mintha csak szándékos ostromozásnak lennénk tanúi. A közösség tipikus hibái közé sorolta a püspök a változatos tárgyú káromkodást, a gyakori szexuális bűnöket, amelyek skálája a szokásostól a hajmeresztőig terjedt, a családok szexuális hűtlenség miatt előforduló gyakori felbomlását, a részegeskedést, veszekedéseket, verekedéseket, az ünnepek és böjtök gyakori megszegését, egyházi adócsalást, a súlymértékek és áruk hamisítását, a szénelapást. Különösen kemény személyes tapasztalatot szerzett a püspök az – egyébiránt nemcsak Tusnádra, hanem Alcsíkra is jellemző – ellentmondásos állapotokról a vizitáció során. A templomszentelés és bérmlás miatt a szomszédos falvakból Tusnádra özönlő embertömeg két napig tivornyázott, ami láthatólag zavarta a püspököt, és ezt ki is fejezte a jegyző-

⁶⁹ A kérdéssel kapcsolatban lásd tanulmányunkat: NEMES István: „Tartani az üdvös fegyvet”. *Keresztény Szó*, XXV., 2014/4. 29–31.

⁷⁰ *Decretum Parochiae Csík-Somlyó* (a továbbiakban: *Csíksomlyó 1830*), GYFL, 1442/1830, Püspöki Vizitációk I. 4. cs., Kolozsvár, 1830. augusztus 20., 34.

⁷¹ TAMÁSI: i. m. 138.

könyvben.⁷² Esettanulmányszerű bizonyíték ez: az erdélyi papság egy része az 1848 szeptemberi egyházmegyei zsinat alatt odáig ment a kereszthalás búcsújárás-kor szokásos kihágások elítélésében, hogy kérte a kereszthalás szomszédolás teljes megszűntetését.⁷³

Következtetések

A fentiekben bemutatam a csíki és gyergyói esperességek vallásos életének néhány aspektusát. A felhozott adatokból világosan kitűnik, hogy hagyományos, premodern, rurális vallásosságról van szó. A papság ezen vallásossággal szembeni pasztorális magatartása úgyszintén hagyományosnak tűnik: tömegpasztorációt folytatnak, jól kialakult adminisztrációs rutinnal végzik a dolgukat, nem próbálnak új utakat keresni a felmerülő lelkipásztori gondok megoldására. Az adott időszakban és az adott körülmények között ez nem is volt szükséges. A kihágások hagyományosak voltak, noha riasztónak tűnhetett szaporodásuk, s ennek a püspökök olykor hangot is adtak.⁷⁴ Csíkot és Gyergyót ebben az időben nem fenyegette az elvallástalanodás vagy indifferentizmus problémája, vallási vagy politikai rendszerre veszélyes panaszok sem forogtak fenn a közbeszédben, noha a kepe kérdésében jelentős – 1848-as forradalmi hangulatban is felbukkanó – ellenszenv alakult ki az egyházzal szemben, és gyakoriak voltak az (adó)csalások. „...libertinismi in populo principia nulla prout neque politica cogitandi ratio alta...” – jegyezte meg a csíkszentdomokosi dekrétum írnoka.⁷⁵ Noha sem eszmeileg, sem politikailag valóban nem lehetett szó a felvilágosodás eszméinek hatásáról a nép között, az azonban biztos, hogy olyan elégedetlenségek működtek a nép körében, amelyek a reformeszmék térhódításával egyszerre (egyház)politikai tartalommal töltődtek fel, és ezeknek, mint ismeretes, 1848-ban egyháztörténetileg is jelentős hatásuk volt.

⁷² *Tusnád* 1830, 25.

⁷³ TAMÁSI: i. m. 149–151.

⁷⁴ *Statuta*, Pars IV. Sectio V. Art. VII., 244. „Si quotidie augetur numerus eorum, qui nec frigidi, nec calidi sunt, qui cultum divinum velut tormentum horrent, aedem sacram quacunque frivola de causa declinant stb.” – panaszkodik Szepesy püspök a templomkerületről, s hozzáteszi, hogy ezek az emberek „proprio arbitrio separant, quod Deus perenne iussit”, azaz érzékeli a vallásossággal kapcsolatos egyéni opció jelentőségének növekedését, szemben egy közösség szabályrendszerének magától értetődő elfogadásával.

⁷⁵ *Csíkszentdomokos* 1830, 17.

Bibliográfia

Levéltári források

- „Confirmatur Praedecessorum Episcoporum ordinationes”. In *Offenbányai egyház protokolluma*, Gyulafehérvári Főegyházmegyei Levéltár (a továbbiakban GYFL) 373/1828, Püspöki Körlevelek, I. 4/a, Gyulafehérvár, 1828. április 17., 21–22.
- „Encyclica de debita comportatione et officii expletione parochorum”, GYFL 1027/1830, Püspöki Körlevelek, I. 4/a cs., Gyulafehérvár, 1830. július 16. In: *Offenbányai egyház protokolluma*, 71–73.
- „S. Sermones Districtu hoc revisioni substrati cum reflexionibus remittantur”, GYFL, 1484/1838, Püspöki Körlevelek, I. 4/a. cs., Kolozsvár, 1838. október 30. In: *Verespataki Egyház Protokolluma*, oldalszámozás nélkül.
- Decretum Csik Szent Király* (a továbbiakban: *Csikszentkirály 1830*), GYFL 952/1830, Püspöki Vizitációk, I. 4. csoport, Gyulafehérvár, 1830. június 12.
- Decretum Parochiae Csik Szent Lélek*, (a továbbiakban: *Csikszentlélek 1830*), GYFL 959/1830., Püspöki Vizitációk, I. 4. cs., Gyulafehérvár, 1830. június 13., 8.
- Decretum Parochiae Csik Szent György*, GYFL 951/1830, Püspöki Vizitációk, I. 4. csoport, Gyulafehérvár, 1830. május 15.
- Decretum Parochiae Csik Szent Simon*, GYFL, 10/1830, Püspöki Vizitációk, I. 4. cs., Gyulafehérvár, 1830. június 7.
- Decretum Parochiae Csik Szent Márton*, 957/1830, Püspöki Vizitációk, I. 4. cs., Gyulafehérvár, 1830. május 9.
- Decretum Parochiae Csik-Somly*, GYFL, 1442/1830, Püspöki Vizitációk I. 4. cs., Kolozsvár, 1830. augusztus 20.
- Decretum Parochiae Gyergyó Szent Miklós Ritus Latini*, GYFL 127/1831, Püspöki Vizitációk I. 4., Gyulafehérvár, 1830. augusztus 1.
- Decretum Parochiae Gyergyó=Remetensis*, GYFL 128/1831, Püspöki Vizitációk, I. 4. cs., Kolozsvár, 1830. szeptember 12.
- Decretum Parochiae Kászón Jakabfalva*, GYFL 872/1830, Püspöki Vizitációk, I. 4. csoport, Gyulafehérvár, 1830. április 30.
- Decretum Parochiae Kászón Ujfalu*, GYFL 950/1830, Püspöki Vizitációk, I. 4. csoport, Gyulafehérvár, 1830. május 3.
- Decretum Parochiae Kőzmás*, GYFL 959/1830, Püspöki Vizitációk, I. 4. csoport, Gyulafehérvár, 1830. június 12.
- Decretum Parochiae Nagy Boldog=Aszszony*, GYFL 1443/1830, Püspöki Vizitációk I. 4., Kolozsvár, 1830. augusztus 15.
- Decretum Parochiae Szent Domokos*, GYFL 120/1831, Püspöki Vizitációk, I. 4. cs., Gyulafehérvár, 1830. június 11.
- Decretum Parochiae Tusnád*, GYFL 946/1830, Püspöki Vizitációk, I. 4. csoport, Gyulafehérvár, 1830. április 30.

Elsődleges forrásokként használt régi nyomtatványok

- „Zala megye felírása a vegyes házasságok ügyében”. In Vida Incze (szerk.): *Értekezések a vegyes házasságokról*, Pest, Beimel Jós., é. n., 43–51.
- Approbatae Constitutiones Regni Transilvaniae et partium Hungariae eisem annexarum*, Caludiopoli, Ex Officina Nicolai Kis de Miszt-Tótfalu, 1654.
- HAJNIK Károly (szerk.): *Beszédtár záradékul az 1841–42-ik országgyűlési jegyzőkönyvhöz*, II. kötet, Kolosvárt, Királyi Lyceum, é. n.
- Katolikus imakönyv: Életünk Krisztusban*, Gloria Kiadó, [Kolozsvár] 2009.
- Statuta almae dioecesis Transsilvanicae. Anno 1822 die 17-ma Aprilis in Synodo Dioecisana publicata et Concordibus votis approbata*, Claudiopoli, Typis Lycei Regii, 1822, Pars II. Sectio III. Art. 1.

Könyvek, monográfiák

- BÁRTH János: *Szentgyörgy megyéje Alcsíkban*, Kecskemét, 2012.
- FAZEKAS Csaba: *Deák Ferenc egyházpolitikája a reformkorban*, Budapest, Lucidus, 2008.
- FORSTER János: *A püspökmegyei zsinat*, Gyulafehérvár, Papp György Könyvsajtója, 1907.
- GEREBEN Ferenc – TOMKA Miklós: *Vallásosság és nemzettudat. Vizsgálódások Erdélyben*, Budapest, Kerkai Jenő Egyházzociológiai Intézet, 2000.
- HERMANN Egyed: *A katolikus egyház története Magyarországon*, München, Aurora Könyvek, 1973.
- MARTON József: *Az Erdélyi (Gyulafehérvári) Egyházmegye története*, Gyulafehérvár, é. n.
- MESZLÉNYI Antal: *A jözeffinizmus kora Magyarországon (1780–1846)*, Budapest, Stephaneum Nyomda és Kiadó RT., 1934.
- TAMÁSI Zsolt-József: *Az erdélyi római katolikus egyházmegye az 1848–49-es forradalomban*, Kolozsvár, Scientia, 2007.

Tanulmányok, cikkek

- FÓNAGY Zoltán – DOBSZAY Tamás: „Az ország népe”. In Tóth István György (szerk.): *Millenniumi magyar történet: Magyarország története a honfoglalástól napjainkig*, Budapest, Osiris, 2002, 356–359.
- KÓSA László: „A vallási közönyösség növekedése Magyarországon a 19. század közepén”. In Uő: *Művelődés, egyház társadalom*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 2011, 155–185.
- MARTON József: „Egyháztörténeti adalékok a Gyulafehérvári Egyházmegye történetéhez”. *Magyar egyháztörténeti vázlatok*, XXI. évf., 2009/I–4. 167–180.
- NEMES István: „Tartani az üdvös fegyvet”. *Keresztény Szó*, XXV., 2014/4. 29–31.

Abstract

Religiosity in the Deans of Csík-, Gyergyó- and Kászonszeats in 1829

Our study deals with several aspects of Catholic religious life in Transylvania during the first half of the nineteenth century. We have investigated the records of canonical visits performed by Bishop Miklós Kovács in 1829 to the deaconries of Alcsík, Felcsík and Gyergyó. The region represents a compact and closed geographical unit, mainly populated by Roman Catholic Székelys and reflecting an image of a typical pre-modern rural world. The religious life of the region has the same pre-modern characteristics: mass-worship; individual religious life controlled by the rules of a traditional community which exercises strict supervision; and manifestations of a typical Baroque, Tridentine popular religiosity. However, the scope of the present paper has allowed us to touch only on a few topics which form part of wider religious life and worship. We have described the order of Sunday and holiday church services, traced the characteristics and efficiency of preaching, and sketched a picture of moral habits as they were presented in our sources. We have emphasised that modern religious and political ideas, such as those of the Enlightenment and French Revolution, had not yet penetrated this world sunk in a dream of centuries-old feudalism and traditionalism. However, we have also pointed out that the Székely patriarchal world witnessed a level of discontent linked to the order of the time that increased consistently. Growing disappointment, once saturated with ideas of recently-born liberalism and the reformist movement, led to the political “explosion” of Székely-land in 1848, which included religious issues too.

SALAH RANA

Konstruált terek identitásképző szerepe a *Sinistra* körzetben

Mikor a fiktív és a valós tér közötti különbségeket próbáljuk leírni, s ezzel egy időben meghúzni a kettő között húzódó határvonalat, gyakran megfeledezünk arról a lehetőségről, hogy ezeknek a térfogalmaknak az együttes jelenléte mégiscsak lehetséges. Hasonlatosságot vélhetünk felfedezni az irodalmi szövegben megjelenő valóság és fikcionalitás kapcsolatában is: „Az irodalmi szöveg valóság és fikció keveredése, s ekképp magával vonja az adott és az elképzelt összjátékát. Minthogy ez a kölcsönhatás lényegesen többet hoz létre a kettő közötti egyszerű ellentétnél, talán jobban tesszük, ha egyszer s mindenkorra leszámolunk a fikció és a valóság régi ellentétével”,¹ ekképpen az imagináció jelenléte minden egyes nyelvi egységben – legyen az maga a szöveg egésze vagy akár csak a benne létrejövő tér – fellelhető. Megfogadva Iser tanácsát, nem is tartanám célravezetőnek, ha Sinistra terét, illetve tájegységét konkretizálva csupán az egyik típusnak akarnánk megfeleltetni. Az átmenetiség érzékeltetésére vegyük például a „Dobrin City” elnevezést, amely magában hordozza eme hármasság (valós, fiktív, imaginárius) jelenlétét: azaz Dobrint mint helynevet tekinthetjük a *valós*nak, a City kifejezést a szöveg ismeretében² egy *fiktív* megnevezésnek, a kettő viszonyából megszülető egységet, Dobrin City-t az *imaginárius*nak.

Szirák Péter meglátása szerint az eddigi Bodor-szövegekhez képest másképp „retorizálódik” a fiktív, a valós és az imaginárius hármassága;³ ennek oka, hogy a regény „nyelvi játékerében a fikciót »előző« értelemrendszerek evidenciájának kétségbevonása, az imaginárius szóhoz juttatása nem a valószerű és a fantasztikus ellentétén, hanem e kettő különbségének viszonylagossá tételén, eltűnésén alapul”.⁴ Azonban körülhatároltsága, determináltsága révén a fiktív tér a valós tér tu-

¹ Wolfgang Iser: *A fiktív és az imaginárius. Az irodalmi antropológia ösvényein*, ford. MOLNÁR Gábor Tamás, Budapest, Osiris, 2001, 21.

² „A sínek végében földszintes, kopott épület állt, ereszéről festett deszkadarab lógott, rajta Dobrin, a falu neve. Valaki még sárral alája mázolta a falra: City. Tavasszal, estefele érkeztem meg Dobrin Citybe.” BODOR Ádám: *Sinistra körzet. Egy regény fejezetei*, Budapest, Magvető, 1992, 17.

³ A szerző Mészöly, illetve korábbi Bodor-szövegek alapján vonja le azt a következtetést, hogy a *Sinistra* körzetben a fikcióképző aktus némiképpen máshogy jár el. Ezt leginkább az elbeszélt történeteknek az összetettsége (valós/fiktív), és az ebből eredő nyelvi világ és beszédforma, illetve az ehhez szorosan kapcsolódó megváltozott befogadói magatartás szükségessége irányítja. Vö.: Szirák Péter: „A periféria poétikája? A Bodor-olvasás”. In Scheibner Tamás – Vaderna Gábor (szerk.): *Tapasztalatcsere. Esszék és tanulmányok Bodor Ádámról*, Budapest, L'Harmattan, 2005, 136–137.

⁴ Uo. 136.

lajdonságaival is rendelkezik, erre enged következtetni térképen való jelölhetősége, s határvonalak által szegélyezett területe is.

A két tértípus meghatározása között azonban ott húzódik az a feszültség, amely ellehetetleníti a csupán csak önmagukra érvényes megállapítások létjogosultságát, azaz átjárhatóság és hasonlóság is felfedezhető a konzekvensen elválasztott tértípusok között. Ennek egyik oka, hogy a valós tér olyan meghatározott elemekkel dolgozik, amelyek abszurd módon jelölik ki a terület elhelyezkedését, azonfelül ezek önmagukon túlmutatva – egy „reprodukált valóságot”⁵ létrehozva – a megfoghatatlan fiktív tér arcát öltik magukra. Másfelől egy ennyire megkonstruált térképzet – amely ily módon több körzet metszéspontján alakul ki – rendezett és szabályos struktúrát képes felvenni. Itt megint csak a fikcióképzés aktusainak kombinációjával találjuk szembe magunkat, amely azáltal tud a szöveg értelmezésének szintjén értelmet nyerni, ha azt a „rámutatás” aktusában szemléljük, vagyis hogy „az általa jelölt világra úgy tekinthessünk, mintha valódi volna, [...] az ábrázolt világ a »mint-ha« világába történő átváltozása révén felel meg annak a célnak, amelyet figuratív használata tűz ki elé”.⁶ A „mintha” ebben az esetben megszünteti a tértípusok között húzódó feszültséget, egyszersmind rámutatva ezzel Sinistra kettős természetére. Képes ugyanis eldönteni azt a dilemmát, hogy miként tekintünk a körzetre: a „korlátlan államhatalom feltérképezett, megmérgezett, körülkerített és részekre osztott”⁷ területeként, vagy a természeti erők által uralt sorsok vesztőhelyeként.

*

A *Sinistra körzet*ben alkalmazott narrációs technika „az ábrázolt »valós« világot egy »lehetetlen« világgal vegyíti, az így keletkező ábrázolás olyasvalami meghatározásához vezet, aminek természete szerint meghatározatlannak kell lennie”,⁸ ennek a megfoghatatlanságnak az érzékelése/érzékelhetetlensége hálózza be az egész elbeszélés térreprezentációját. A probléma feloldásának érdekében ezt a vegyes adottságokkal rendelkező területi egységet ezentúl nevezzük fikciós tájnak/térnek/körzetnek. Sinistra területét – amely címbeli kijelöltsége révén egyben az „epikai tér állandóságá[ra]”⁹ is utal – a fent említettek alapján fikciós térként kell kezelnünk; ennek egyik legfőbb oka, hogy a Bodor által megadott leírások nem egyeznek meg a valóságos földrajzi hely jellegzetes vonásaival, azaz „nem egy létező természet”¹⁰ ábrázolnak. Erre utal az az elbeszélői magatartás is, mely szerint az övezet helymeghatározásaival nem egyetlen szöveghelyen, hanem szétszórva találkozunk, mintegy előre utalva az ott lakók identitásnak szétaprózódására:

⁵ „A reprodukált valóság egy önmagán túli »valóságra« utal, míg az imaginárius formát ölt.” ISER: i.m. 24.

⁶ Uo. 37.

⁷ MÁRTON László: „Az elátkozott peremvidék. Bodor Ádám Sinistra körzet”. In *Tapasztalatcsere*, 81.

⁸ Wolfgang ISER: *A fiktív és az imaginárius. Az irodalmi antropológia ösvényein*, Budapest, Osiris, 2001, 35.

⁹ SIMON Attila: „Bodor Ádám: Sinistra körzet”. *Alföld*, 1992/9. 70.

¹⁰ TORDAI Zádor: „A távcső művészete, Bodor Ádám Sinistra körzet”. In *Tapasztalatcsere*, 68.

„Dobrin környékén, ahol az idegen mondhatni naponta tiszteletét tette, a Sinistra vize patakokra ágazott, meredek völgyek mélyültek a Pop Ivan oldalába. A vízmósások mentén szögesdróttal borított acélrudak, betonoszlopok, őrtornyok, csapdákkal teli árkok kanyarogtak föl a sziklás hegygerince: a magasban, a vízválasztón húzódott a határ.”¹¹ „A délután narancsos fényeiben hosszú, éles árnyékokkal a Sinistra medencéje terült elém. A völgy alján, a folyó kanyarulatai mentén füzes sötétlett, túlsó partján ritkás házsor kígyózott, a messzi napsütötte lejtőkön zsindegyfedelek csillogtak, leghátul, a fenyves fekete gallérja fölött villóztak a Pop Ivan és a Dobrin jeges tornyai.”¹²

Mindkét tájfestés az idegen, Andrej Bodor nézőpontjából elevenedik meg, azonban az időben való elhatárolódás a perspektíva hasadását vonja maga után, így az előbbi sokkal inkább a múlttal való szembenézés visszaemlékező jellegét ölti magára, míg az utóbbi a valóság elutasításával eleveníti fel az emlékeket. Más megközelítésben az efféle szétszórtság, megragadhatatlanság, és az állandóság mindezekből következő hiánya rámutathat egy olyan dinamikus térvizsny-rendszerre, amely Bányai Éva meglátása szerint a terek és határok újraírásában születik meg: „A korunkat, térvizsnyainkat jellemző ideiglenesség-érzet hatása alatt minden folyamatos mozgásban, elmozdulásban van: még a viszonylag rögzíthetőnek vélt térstruktúrák is.”¹³ Ebből következően úgy kell tekintenünk a szövegben kialakuló fikciós térre, ahogyan az azt létrehozó fikcióképző aktusra is, amely „az önalakítás és világalkotás paradigmája, és ilyen mivoltában a kreatív folyamatot illusztrálja”.¹⁴ A fikciós tájteremtés eme behatárolhatatlansága reprezentálódik a körzet felépítettségében is, hiszen „egyszerre belakhatatlan és népes; egyszerre helye határoltságnak és tágasságnak, bezártságnak és benső zártságnak”,¹⁵ emellett ez a struktúra – kívülről befelé haladva¹⁶ – átrendez minden szervest és szervetlent, egészen a rezervátum lakóinak koherenciájáig.

A körzet sűrített természete több különböző mérettel és jelleggel bíró zóna egybeolvadásából születik meg, tehát szerkezetét tekintve elmondhatjuk, hogy leginkább egy olyan halmazra emlékeztet, amelyben több kisebb-nagyobb kör(zet) van jelen. Ezek egymásba folyva, együttesen határozzák meg a terület/táj jellegzetes viszonyait; gondolhatunk itt egyfelől a területileg leírható terepviszonyokra: a peremvidék részeire (ruszin erdőség, hófedte táj, medvék területe); az élettereket övező körzetekre (Dobrin City, Kolinda-erdő, Baba Rotunda-hágó); a közvetlen

¹¹ BODOR Ádám: i.m. 7.

¹² Uo. 16.

¹³ BÁNYAI Éva: „Terek, viszonyok, térvizsnyok”. In Uő: *Terek és határok. Térképzetek Bodor Ádám prózájában*, Kolozsvár, RHT, 2012, 33.

¹⁴ ISER: i.m. 108.

¹⁵ POZSVAI Györgyi: *Bodor Ádám*, Pozsony, Kalligram, 1998, 149.

¹⁶ Ahogyan az egységesnek tűnő határvidék struktúráját felosztják, széttöredeznek a zónák, azokon belül pedig a különböző minőségű életterek, úgy a bennük élők testi és lelki egységét is megbontják a körzetet létrehozó természeti erők.

életteret behatároló terekre (boronaépület, malom, meteorológus ház); másfelől pedig az ezek felett álló, megfoghatatlan erőviszonyokra is (hatalmi rend, természeti erők). A terület különböző leírásai hiába tükrözik több különálló, egymástól élesen elválasztható zóna képét, állandósult, ismétlődő tulajdonságaik egy homogén rendszert, az egyneműség terét alkotják meg, amely igazolhatja azt a heideggeri elképzelést, mely szerint „a tér egysége nem fogalmi egység, hanem valami olyan, az egysége, ami önmagában véve egyetlen Egy”.¹⁷ Mindez pedig párhuzamba állítható a fikcióképző aktus működésével is, mely a valós és fiktív részekből képes létrehozni egy sajátos egységet, az imagináriust.

*

A regény fiktív térképzetét az is igazolhatja, hogy a szereplők identitásvesztése a történet konfigurációjának szétesésével áll összefüggésben.¹⁸ A terek szétaprózódása, töredezettsége nem csupán az elbeszélés szerkezetére van hatással, hanem behatol egészen a belsejéig, kikezdi a Sinistrában élők és az oda látogatók életét, múltját, identitását. A behatárolt tér létrehoz egy olyan személyiségnélküliséget, amely az egyformaságba sodorja az egyént, akit aztán a tér is a saját képmására formál, a körzet konstruáltsága pedig maga után vonja az ott lakók személyiségének konstruáltságát is. Tehát kimondhatjuk, hogy a csonttollúak földjén a túlélésért folytatott küzdelem az identitás felülírásától egészen az identitás totális felszámolásáig vezet.

Ezen a ponton meg kell határoznunk az identitás fogalmát, ehhez kapcsolódóan pedig számba kell vennünk azt is, hogy a *Sinistra körzet* szereplői egy több fázisból álló személyiség-átalakuláson mennek keresztül: (1) a már adott önazonosság, (2) ennek lebontása, (3) egy új, s külsőleg megkonstruált azonosság/identitás „megkapása”, (4) ezzel a látszatidentitással való együttélés, (5) az ál(ön)azonosság elhagyása. Eme változások szakaszos felbukkanása és folytonos keveredése azonban jelentős mértékben megnehezíti az identitás fogalmának pontos meghatározására irányuló kísérletet. Éppen ezért célravezető lehet, ha ehhez nem magát az embert, sokkal inkább a környezet hatása révén létrejövő személyiséget, illetve egyfajta közösséget, kulturális identitást állítunk vizsgálódásunk középpontjába. A *Sinistra körzet* esetében azért találhatjuk ezt releváns döntésnek, mert minden egyes szereplő identitásának ki- és átalakulása egy merőben külső, környezeti és közösségformáló tendencia hatására megy végbe, amely azért tekinthető specifikusnak, mert minden tekintetben agresszív és integráló szándékkal lép fel az egyénnel szemben.

Az identitásválságból,¹⁹ illetve a szubjektum és környezete között meghúzó-

¹⁷ Martin HEIDEGGER: *Kant és a metafizika problémája*, ford. ÁBRAHÁM Zoltán, MENYES Csaba, Budapest, Osiris, 2000, 71.

¹⁸ Paul RICOEUR: „A narratív azonosság”. Ford. Seregi Tamás. In László János – Thomka Beáta (szerk.): *Narratív pszichológia*, Narratívák 5, Budapest, Kijárat, 2001, 20.

¹⁹ „[A] régi identitások, amelyek olyan sokáig tartották egyensúlyban a társadalmi világot, hanyatlóban vannak, új identitásoknak adják át a helyüket, és töredezetté teszik a modern egyént mint egysé-

dó viszonyból eredő identitás elmozdulása és töredezettsége által megszületik a posztmodern szubjektum, ezzel együtt megkérdőjeleződik az eleve adott azonos-ság/önazonosság. Ez utóbbiak fogalma azonban tisztázásra szorul: amennyiben Ricœur azon megállapításából indulunk ki, mely szerint a „latin idem és ipse ki-fejezésekből eredően az azonos-ság fogalmában két eltérő jelentés rétegződik egy-másra”,²⁰ akkor mindenképp el kell döntenünk, hogy a narrációban megjelenő azonosság mely típusát használhatjuk fel az identitás tanulmányozása során. Esetünkben az utóbbi tűnik alkalmazhatónak, amikor is „az »azonos« az *őmagaság*, az *önmaga* fogalmához kötődik. Egy individuum azonos önmagával. Ellentéte a »más«, az »idegen«”,²¹ mely – szemben az „idem”-mel – „nem von maga után semmilyen rögzülést, az *állandóság*, a *változatlanság* [...] értelmében”.²² Ekkor az én úgy képes önmagával azonosnak lenni, hogy közben nem rögzül egy állapotban, jobban mondva – a tapasztalások révén – átformálódik, és mégis önmaga marad: nem „ugyanaz”, de mégsem kívülről. A Bodor-szöveg a névváltás és a külsők el-torzítása, a környezethez való hasonulás révén alakítja át szereplőinek önazonosságát, melynek köszönhetően fordulat áll be az önmeghatározásban, és elmozdul az „idegen”, mondhatni saját ellenpontja felé. Csakhogy az én mégsem válhat teljesen „idegenné”, hiszen az egyénben először is nem tudatosul ez a folyamat, másod-sorban pedig azért, mert a beolvadás aktusa révén úgy mentődik át a „más”, hogy eközben átalakul „sajáttá”.

Pontosan az előbbiekből tárgyalt átalakulás megy végbe Andrej Bodor eseté-ben is, amely egyben indikátora is az identitásválságnak, ebből következően „az a szubjektum, melyet előzőleg egységes és stabil identitásként tapasztaltak meg, széttöredezik; nem egyetlen, hanem több, néha ellentmondásos és határozatlan identitásból áll össze”.²³ Ezek az „identitásfajták” nem feltétlenül kerülnek élesen szembe egymással, nem okoznak pszichés tüneteket, ugyanakkor képesek arra, hogy diszharmóniát alakítsanak ki az egyénben, kikezdve ezzel az önmegőrzés lehetőségét. Szemlélhetjük kialakulásukat akként is, ahogyan az adott identitás keletkezésére tekintünk, azaz egy megkonstruálódó személyiség létrejötté-ként. Ebből következően, ha figyelmen kívül helyezzük a körzetben működő totalitás rendszerének agresszív befolyását – amely az identitás felülírását tűzi ki céljául –, ebben az esetben az újjáalkotott identitásra gondolhatunk akként is, mint a struk-túra újrászervezésére.

*

ges szubjektumot.” Stuart HALL: „A kulturális identitásról”. Ford. FARKAS Krisztina, JOHN Éva. In FEISCHMIDT Margit (szerk.): *Multikulturalizmus*, Budapest, Osiris, 1997, 60.

²⁰ RICŌEUR: i.m. 15.

²¹ Uo.

²² Uo.

²³ HALL: i.m. 61.

A szereplőkben lezajló változások különböző identifikációs²⁴ jegyek alapján írhatóak le, amelyek összekötik a szubjektumot, identitást és ennek a változékonyságát, létrehozva az ál-önazonosság természetét, amely kiszámíthatatlanságából adódóan soha sem tekinthető egy kész (vagy adott) egésznek: „Az identitás nem abból a teljes identitásból származik, amellyel egyénként már rendelkezünk, hanem a teljesség hiányából fakad, amelyet külső forrásokból kell feltöltenünk, ahhoz a képhez igazodva, amelyet szerintünk mások alakítottak ki rólunk.”²⁵ Ugyanígy működik a fiktív személyiség is, amelyet ezzel megegyező eljárások alakítanak át olyanná, amilyenné bármilyen „én” képes válni, melyben ugyancsak elhelyezhető az identifikáció – itt már a Ricœur által használt terminológiát alkalmazhatjuk – vagyis az „elbeszélés befogadása modalitások tömegének biztosít teret – ezeket együttesen”²⁶ nevezzük fiktív személyiségnek. A *Sinistra körzet* esetében a Ricœur által megnevezett „újjaalakított Én” – vagyis mikor „az én nem közvetlenül, csupán közvetve érti meg magát, különböző kulturális jeleken keresztül megtett kerülőutakon”²⁷ – egy olyan típusával találjuk szemben magunkat, amely nem az önmegértés, hanem az önfelszámolás felé halad. Az újrakonstruálás ez esetben nem a *másikban* való *saját* megismerését jeleni, hanem egy külső, merőben erőszakos befolyás révén megváltoztatott énképet hoz létre. Mondhatni az elbeszélés során végbemenő cselekmények mozdítják el azt az azonosságot, amely a morált és emberséget hordozza magában, így hozva létre az erkölcsi öntudatot háttérbe helyező újraírt identitást. H. Nagy Péter a körzet identitásképző mechanizmusát önellentmondásos kettősségként írja le: a természetvédelmi terület „világa inkább az identifikáció játéktérének korlátozó, illetve megengedő funkcionalitásában gondolható el”.²⁸

Mikor az identitásképzés elbeszéléshez való kötődéséről beszélünk, figyelembe kell vennünk azt a viszonyrendszert, melyet a szöveg térbeli és időbeli sajátosságai, valamint az adott térben és az adott időben jelenlevő szereplő közösen alakít ki. Ennek legfőbb oka, hogy az általunk leírható és elképzelhető összes „identitás szimbolikus térben és időben helyezkedik el”.²⁹ Az identitás széttöredezettsége és változékonysága mivolta nagyban függ a tér jellegétől. Bodor tájképzésében a tér mint identitásalakító tényező úgy konfigurálja a benne lakó egyént, ahogyan a természet

²⁴ „Az identifikáció folyamata, melynek során a kulturális identitásunkat kialakítjuk, végtelenné, változékonnyá és problematikusává vált. Ennek eredménye a posztmodern szubjektum, mely nem rendelkezik rögzült, lényegi vagy folytonos identitással. Az identitás [...] aszerint formálódik és alakul, ahogyan a minket körülvevő kulturális rendszerek reprezentálnak és megszólítanak bennünket. [...] A szubjektum különböző alkalmakkor különböző identitásokat ölt magára, melyek nem gyűlnek egy koherens »én« köré. Ellentmondásos identitások élnek bennünk, melyek különböző irányokba tartanak, így identifikációink is állandóan elmozdulnak.” Uo.

²⁵ Uo. 65.

²⁶ RICŒUR: i.m. 23.

²⁷ RICŒUR: i.m. 23.

²⁸ H. NAGY Péter: „Dezintegráció és identitászavar. A Sinistra körzet a Bodor-novellák motívumainak kontextusában”. In *Tapasztalatcsere*, 113.

²⁹ HALL: i.m. 77.

is változtatja megjelenési formáit. Kölcsönhatásuk olyan identitástípust alakít ki, amely fragmentumszerűen szóródik szét a térben, ily módon teszi lehetővé az elbeszélés a tér és az identitás eggyé válását, azaz a teljes azonosulást. Ezáltal a térben való szétszóródás élményét tekinthetjük ama folyamat utolsó fázisának, amely az identitást már a körzetbe való belépés pillanatában elkezdi átadni az enyészetnek. Természetesen ez megfeleltethető a test „romlásának” folyamatával is,³⁰ így a már megszerzett önazonosság feladása egyidejűleg megy végbe a külső felszámolásával, ekképpen az emberi test halál általi átalakulásának folytonos ismétlődése alakítja ki a regény terének identitásromboló jellegét.

Ezt példázza Coca Mavrodin-Mahmudia testének felbomlása is: „Ültében elaludt az erdőn, ott lepte meg az ónos eső, s ő mozdulatlanul, mint egy alvó lepke, a rá-rakódó jégcseppek üvegébe fagyott. A jégtuskót később a szél fölborította, széttört darabokra, és egyszerűen elolvadt. Helyén csak egy ázott, bogárszagú, ezredesi csillagokkal teletűzdelt rongykupac maradt.”³¹ S ehhez hasonlatosan semmisül meg Béla Bundasian is – akit „mint könnyű zuzmópernyét magával ragadja a patak, [...] a szél volt az, ami a Sinistra mentén apránként széthordta, és egy vagy két héten át – mialatt, mint egy nedves tuskó sziszegett, füstölgött a viruló tárnicsok között”³² –, aki igaz, hogy saját döntése révén számol le létezésével, mégis a körzetben uralkodó természeti erők hatása, illetve a rendszerbe való betagozódás előli menekülés készíti erre.

*

A műben a környezet csupán egyszer reagál az emberi beavatkozásra, ennek legfőbb oka, hogy itt érhető tetten a természetbe való beolvadás, azaz az eggyé válás aktusa:

„Először is a hó nem fehér volt, hanem szürke, szederjes, néhol egészen fekete, tele kemény, lila fényektől gerjedő hólyagokkal, vasszürke pikkelyekkel, és fölötte olyan szag terjengett a fagyos levegőben, mint amilyen az elhagyott tűzhelyek, kidobott kályhacsövek körül szokott. Mintha errefele egész éjszakán át csak pernyét havazott volna. Az elmúlt éjszaka eltűnt helyéről az a beszögezett boronaépület, amelyben a nyugalmazott erdőkerülők laktak. A tisztás közepén néhány elsenyvedt, görcsös fekete gerenda között most a szél érintésétől bársonyosan hamu és korom hullámozott. A hó körülötte – egyszer megolvadt, majd pernyével tele keményre fagyott – a felhők behulló fényében márványosan de-

³⁰ A szétszóródás szó szerint is megjelenik az elbeszélésben: „Augustin Konnert pályaoért egy reggel a sínek mentén találták több darabban” BODOR: i.m. 26.

³¹ Uo. 43.

³² Uo. 154.

rengett. A magasban, mint a tűzvész ott rekedt füstje, egy sereg csóka körözött. A havon mindenféle eldobált benzines-, olajskannák heverték.”³³

Nem véletlen, hogy Andrej is figyel erre a történetre: „A hely az eltelt éjszaka alatt valamelyest megváltozott”.³⁴ Ezen az éjszakán tizenkét ember égett el, nem maradt más belőlük, csupán a neveiket jelző bádglapocskák (mint a természet közegéből kivetett idegen elemek), amelyek jól mutatják a metamorfózison átesettek álamosságának továbbruháztatatlanságát. Az elbeszélés ezen pontján bekövetkező, az emberi élet felszámolását bemutató tájleírás az explicit kimondást nélkülözve világít rá az eseményekre. Mindezeket megvizsgálva kijelenthetjük, hogy a terület viszontagságai minden egyes testet a szükségyszerű pusztulásra ítélnék, éppen úgy, ahogyan a rendszer az egyén azonosságtudatával jár el. Azonban ez a fajta enyészlet nem jár a lélek megsemmisülésével, mivel az már a körzetbe való belépéskor megtörtént, s az ott születettek esetében pedig ab ovo nem létezett.

Abstract

My essay introduces the connection between built-up identities and created spaces in Ádám Bodor's novel Sinistra körzet (1992). The paper points out that the characters generated by a totalitarian dystopia can only come into existence if they lose all identification marks, and thus an oppressed, peripheral personality is constructed. Besides, to terminate their position as an outlander in the sector, they need to assume a false existence and carry an identification disk. Debating this aspect of the novel requires examining the role of effects inside the sector as well as the connection and the interactions between internal spaces and identities. As a result, the paper reaches an interpretation which explores another side of the Ceaușescu regime.

³³ BODOR: i.m. II2.

³⁴ Uo.

MŰHELY

KOVÁCS ESZTER FORDÍTÁSA

Montesquieu: A gótikus stílusról¹

Bevezető

Montesquieu-nek ez az esztétikai írása autográf kéziratban maradt fenn, befejezetlen állapotban. Keletkezése 1734-re tehető, három évvel azután, hogy a szerző hazatért európai körútjáról. Nyomtatásban először 1896-ban jelent meg Montesquieu *Utazásaival* [*Voyages*] együtt. A kéziraton nem szerepel cím, a *De la manière gothique* címet első kiadói adták. A szöveget a szerző lapszéli jegyzetei kísérik, az üresen hagyott helyekből, valamint a bekezdések átrendezésének jelöléseiből látható, hogy Montesquieu átdolgozásra szánta. A szerző 1728–1731-es úti jegyzetei közül elsősorban a Firenzével kapcsolatos feljegyzésekkel rokonítható.

Montesquieu-t főleg politikai gondolkodóként és jogelmélet-íróként ismerjük. Legismertebb esztétikai szövege, az *Esszé az ízlésről* szintén befejezetlen, eredetileg az *Enciklopédia* számára íródott, és annak VII. kötetében posztumusz meg is jelent a „Goût” [„Ízlés”] szócikk után. A művészetekről érdekes reflexiókat tartalmaz továbbá a hagyatékban maradt *Gondolataim* [*Mes Pensées*]. Európai körútja során Montesquieu-t a szépművészetekkel kapcsolatos megfigyeléseiben az arisztokrata utazó műkedvelő szemlélete jellemzi. Semmi nem utal arra, hogy nagyobb esztétikai munka megírására készült volna, feljegyzései *A törvények szelleméről* (1748) előkészületeinek tekinthetők. A művészetek megítélésében is a társadalmi és vallási intézményrendszer szerepe foglalkoztatja: milyen befolyással lehet és miért a törvénykezés, a politikai berendezkedés és a vallás a művészetek fejlődésére vagy hanyatlására?

A gótikus jelző a vázlatos, rövid szövegben a hanyatló, dekadens társadalmak művészetére vonatkozik, nem egy adott korszakra. Fellelhetjük benne a francia *gothique* melléknév egyik korabeli jelentését: szabálytalan, szeszélyes, az antikok tanulmányozása nélküli stílus.² Montesquieu szóhasználata kevésbé kapcsolódik az angol *gothic* „rejtélyes”, „ijesztő” értelméhez.

Montesquieu elmélete szerint a művészet az ókori Egyiptomban a vallási előírások miatt, Keleten pedig az erkölcsök és szokások változatlansága miatt rekedt

¹ Fordításom az MTA Posztdoktori Kutatói Program támogatásával készült. A fordításhoz használt kiadás: MONTESQUIEU: *De la manière gothique*, éd. par Pierre Rétat. In MONTESQUIEU: *Œuvres complètes*, t. 9, Oxford Napoli, Voltaire Foundation – Istituto Italiano Per Gli Studi Filosofici, 2006, 91–100.

² Lásd „Gothique (manière)”. In *Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers par une Société de gens de lettres*, Paris, chez Briasson, David, Le Breton, Durand, t. VII, 1757, 749.

meg egy bizonyos szinten. Az ókori Rómában a hanyatlás már a Birodalom bukása előtt megkezdődött, és a művészetek Európában csak a görögök műveinek tanulmányozásával születhettek újjá. A szerző forrásként csupán Platón *Törvények* című dialógusát nevezi meg. Egyes gondolatok lehetséges forrása Dubos abbé *Réflexions critiques sur la poésie et sur la peinture* [*Kritikai elmélkedések a költészetről és a festészetről*] (1719) című műve, főleg a művészetek ugrásszerű fejlődésének kérdésében.

Montesquieu nézetei magukban hordozzák a korai francia felvilágosodás Kelet-képének redukáló sajátosságait, illetve azokat az állambölcseleti vonatkozásokat, amelyek a későbbi generációk filozófusaira is hatottak esztétikai olvasmányaik felhasználásában. Pierre Rétat-nak a kritikai kiadás elkészítésekor nem sikerült rábukkannia, hogy Montesquieu honnan vette át az indiaiak meztelenséggel kapcsolatos ellenérzésének gondolatát. Akár azt is feltételezhetjük, hogy nem írásos forrásból merítette, hanem angliai útján az angol arisztokrata vagy politikai elit körében hallott ilyen tévhitet. Az 1730-as évek első felében az Indiával kapcsolatos ismeretek igen egyoldalúak: a filozófusok fő forrásai a jezsuita misszionáriusok levelei és 17. századi kereskedő utazók, gyarmati kiküldöttek beszámolói. Csak a század második felében jelennek meg képzettebb, alaposabb orientalista munkák, elsősorban a francia Anquetil-Duperron és az angol Nathaniel Halhed művei, amelyek megbízhatóbb információt közvetítenek a szubkontinens szent szövegeiről, vallási dogmáiról, mítoszairól, szokásairól. A gyarmatosítás korában született szövegekben igen gyakran találunk olyan elképzeléseket, amelyek a posztkoloniális korszak olvasói számára elfogultak vagy félrevezetőek. A leggyakoribb ezek között az a gondolat, hogy Keleten a tudományok és művészetek „megrekedtek”, az éghajlat olyan le-targiával tölti el az ott élőket, amely a szokások és erkölcsök változatlanságához vezet. Az úgynevezett „keleti önkényuralom” elmélet szintén negatív képet vetít a keleti kultúrákra, miközben a keleti dísz tárgyak divatja mellett a keleti pompa az irodalmi klisék körét bővíti. A fenti nézetek egyik terjesztője maga Voltaire, *Essai sur les mœurs* [*Tanulmány az erkölcsökről*] (1756) című világtörténeti munkájában, de leveleiben kortársa, Diderot is tesz olyan kijelentéseket, hogy a „kínai esztétika természetellenes”. Ezeket a nézeteket alaposabban először csak a 20. században vizsgálták felül, elsősorban Edward Said munkájának nyomán.

Montesquieu ebben a szövegben a politikai hanyatlás alapján magyarázza a művészetek hanyatlását. A politikai, társadalmi és vallási intézményrendszer hatása, a ciklikus történelemszemlélet ebben a korban meghatározza a felvilágosodás filozófusainak esztétikai gondolatait. Montesquieu a virágzó köztársaság és a mérsékelt monarchiák művészetében lát aranykort – vagyis azokban a politikai rendszerekben, amelyeket később *A törvények szelleméről* fejtegetéseiben a társadalom és a lakosság megmaradása és boldogsága szempontjából elismer – és az önkényuralom felé elmozduló egyeduralkodó rendszerek és anarchiák korában stagnálást, hanyatlást fedez fel vagy feltételez. Néhány évtizeddel később Diderot, akinek esztétikai művei sokrétűbbek és jelentősebbek, Szalon-kritikáinak egyes részeiben és *A két India történetéhez* (1780) írt esztétikai vonatkozású kitérőkben árnyalja ezt a gon-

dolatot: a politikai hanyatlást nem azonnal követi a művészetek hanyatlása, így a dekadens vagy felbomló társadalmak korában még fellelhetőek a korábbi fénykor stílusjegyei.

A fordítás terminológiai nehézsége a *dessin* (rajz, rajzolás, minta, rajzolat, esetleg vonalvezetés) és a *dessiner* (rajzol, megrajzol, körvonalaz; visszaható alakban ki-rajzolódi) szavak átültetése. A reneszánsz nyomán a 18. századi esztétika szerint a rajz-rajzolat három művészeti ág, a festészet, a szobrászat és az építészet alapja. A *dessin* szó differenciált jelentését a vele közös eredetű angol *design* jelentései jól tükrözik. A magyar szövegben rendszerint a *rajz* szót vagy valamelyik képzővel ellátott alakját, egyes szöveghelyeken az értelmileg zavaró hatás elkerülése érdekében a *vonal*, *vonalvezetés* szót használom.

Fordításom a kritikai kiadás betűhív átiratának modernizálásával készült. A hiányos központosítás miatt a mondathatárok megállapítása egy lehetséges olvasatot tükröz. Egyes bekezdések között sorkihagyások találhatók, ezek a kézirat üresen (további fejtegetések számára kihagyott?) részeire utalnak. A szerző lapszéli jegyzetei a szöveg végén szerepelnek, itt felső indexben betűjelekkel utalok rájuk. A jegyzetek elkészítéséhez felhasználtam a szöveg kiadójának, Pierre Réta-tak jegyzeteit.

A gótikus stílusról

A gótikus stílus nem egy bizonyos nép stílusa, hanem a művészet születésé vagy végnapjaié.^a Ha alakokat kezdenek formálni, először megrajzolni próbálják őket, és úgy rajzolják meg, ahogy sikerül. Ezt követően gondolnak csak arra, hogy az alakok a megfelelő testhelyzetben legyenek. Később mozdulataikat is ábrázolják, végül kellemet adnak nekik.^b Amikor a művészet hanyatlásnak indul, nem ismerik többé, amit kellemnek hívunk. Nem sokkal később már az alakok mozdulatait sem tudják ábrázolni, végül a testtartások sokfélesége is eltűnik. Már csak arra gondolnak, hogy felvázolják az alakokat, jól vagy rosszul, egyforma testhelyzetben. Ezt hívjuk gótikus stílusnak.

Ez az egyforma testhelyzet ötlük először azok szemébe, akik nem ismerik a művészetet: egyenesség, keménység, a test különböző részeinek szimmetriája. Mire ide jut a dolog, már nem nagyon kell érteni megrajzolásukhoz, ezért a testrészek teljesen aránytalanok.

A különböző fejlettségi szintek, melyeket a művészet születésétől tökéletesedéséig, aztán tökéletesedésétől a bukásáig bejár, jól láthatók egyrészt a festészet és szobrászat európai újjászületésének századából³ fennmaradt műemlékektől kezdve Raffaellóig és Michelangelóig, másrészt, ha a görög-római műtárgyakat tanulmányozzuk, a nagy görög mesterektől a késő Római Birodalomig, amely a művé-

³ A művészetek megújulása a korabeli elméletek szerint Cimabue-vel kezdődött, akit később Montequieu név szerint is említ. (A ford.)

szet végnapjait jelentette, és főképp abban a csodálatraméltó firenzei Galériában,⁴ amelyben lépésről lépésre követhetjük a művészet hanyatlását.

Mindenki egyetért abban, hogy a görögök az egyiptomiaktól vették át művészeiket, még isteneik kultuszát is. Tőlük tanulták tehát a festészetet és a szobrászatot, ez pedig két alapvető művészet a pogány vallásban. De ha Görögország az egyiptomiaktól vette át ezt a két művészetet, miért van az, hogy a görögök mindkettőben a legkifinomultabb tudáshoz jutottak el, és a lehető legnagyobb tökélyre vitték, míg az egyiptomiak soha nem léptek túl azon a stíluson, amelyet napjainkban gótikusnak nevezünk, és amely minden olyan nép stílusa, amely kellő ismeretek nélkül művelte a művészeteket? Mi az oka annak, hogy az egyiptomiak megtorpantak, a görögök pedig végigjárták az utat?

Azok a népek, akiknél a gótikus stílus uralkodott, mindig is járatlanok voltak a rajzolásban, legalábbis e stílus uralma alatt. Hiszen ellentmondónak tűnik az, hogy egy festő ért a rajzoláshoz, mégsem ismeri a lehetséges testhelyzeteket, így kemény és rideg helyzetben ábrázolja az alakokat. De mi az oka annak, hogy ez nem így van a fennmaradt egyiptomi műtárgyak esetén,⁵ és az egyiptomiak kivételt képeznek e szabály alól?

Valóban, az egyiptomi szobrok a létező legridegebb hatást tévő helyzetben vannak, ám ezzel egy időben a részeket illetően bámulatba ejtő a vonalvezetés.⁶ Jó példát láthatunk erre Párizsban, Polignac érsek úr lépcsőházában.⁷ Egy megszokott stílusú egyiptomi szobor áll ott, de nagyon szép vonalakkal.

Mindennek magyarázatát egy Platón-részletben találtam meg. A *Törvények* második könyvében szerepel, amikor a fegyelemről beszél, s arról, hogy mennyire hasznos egy köztársaságnak, ha költői, zenészei és táncosai kifinomult műveltségűek. Ezt – mondja –nem Görögországban találhatjuk meg, hanem Egyiptomban, ahol a törvények szentesítik, és még áldozati szertartásaik is kifejezik.⁸ Sem a festőknek, sem más művészeknek nem engedik meg, hogy valami újat ábrázoljanak, vagy bármilyen újítást mutassanak be azon kívül, mint ami minden időben hazájuk szokásai szerint való. És látják majd, hogy tízezer éve (ami nem pusztán kifejezés, hanem tény) a művészek alkotásai nem szebbek, de nem is rosszabbak, hanem mindig ugyanolyan módon készülnek.⁷ Ha azt, amiről Platón beszámol, egyszer és mindenkorra bevezették, könnyen beláthatjuk, hogy az egyiptomi művészek⁸ úgy alkottak, mint az egyiptomi szobrászat kezdetén, és a vallás ebből a szempontból bármiféle reformot tiltott. Mégis tökéletesíteni tudták munkájukat annyira, amennyire ezt a vallás lehetővé tette, és ez nem is lehetett másként, hiszen nagy népnél,

⁴ Az Uffizi Képtár. (A ford.)

⁵ Melchior de Polignac híres műgyűjtő volt. (A ford.)

⁶ Montesquieu kihagyja az idézet előzményét, így gondolata csak a bekezdés végére válik érthetővé. (A ford.)

⁷ Platón: *Törvények*, II. könyv, 656d–e. Montesquieu részben összefoglalja, részben lefordítja a szövegrészletet. (A ford.)

⁸ Az eredetiben *ouvrier*. A kontextust figyelembe véve inkább művész. (A ford.)

ahol a vallás rengeteg alkotást kíván, szükségszerűen voltak jó és rossz művészek. A jók mindig a régi ízlést követve festettek, de a lehető legjobb stílusban, melyet ez az ízlés még megtűrt. A görögök, akiket nem akadályozott ily módon a vallás, hihetetlen mértékben továbbfejlesztették a művészetet, a rómaiak sem jutottak sokkal tovább a görögöknél, a művészet fejlődését Egyiptomban azonban a vallás fékezte le.

Platón hozzáteszi, hogy az egyiptomi törvényhozók előírtak egyfajta zenét is, és állandó törvény szabta meg, hogy az egyiptomiak a dolgok valódi természetét ábrázoló dalokat énekeljenek. Ezen sem lehetett változtatni.⁹ Minden valószínűség szerint a művészetet ezen a téren olyan mértékben csiszolták ki, amennyire megtehették anélkül, hogy eltértek volna a vallás formáságaitól.

A görögök tökélyre vitték a rajzon alapuló három művészetet. Ehhez a fejlődéshez vallásuk vezetett, és testedzésük is, mert mindenféle testhelyzetben láttak meztelen embereket. Emberi testben ábrázolható istenekre volt szükségük, és ehhez megrajzolható embereket kellett szemügyre venniük, akik minden pillanatban az emberi test arányait, furcsa testhelyzeteket¹⁰ és természetes mozdulatokat jelenítettek meg előttük.

Az, hogy az indiaiak szélsőségesen irtóznak a meztelenségtől, oda vezetett, hogy még ma is tudatlanok a rajz művészetét illetően, bármit is festenek.¹¹ Hogyan festhetnék meg a testet, ha nem ismerik arányait?

Mivel Keleten soha nem változik az ízlés és a divat, azt kell gondolnunk, hogy ugyanaz az ok gátolta, hogy az ókori indiaiak előre jussanak a rajz művészetében, mint ami a maiakat.

Hacsak valamiféle sajátos ok nem állt a művészetek fejlődésének útjába, nehezen foghatnánk fel, hogy Kína hatalmas birodalmában és Japánban a rajzon alapuló művészetek miért nem tökéletesedtek.¹²

A perzsák, akiknek nem voltak emberi testben megjelenő istenségeik, akiket ábrázolhattak volna, nem fejleszthették sokra a művészetet, mert az áhítat vagy a vallás az, ami ennek művelésére buzdít. Amikor a pogányok felvették a kereszténységet, nem vásároltak több szobrot, és nem is áldoztak. Igaz, hogy Hadrianus alatt magasabb fokra jutott a szobrászat, mint Augustus idején, de jól tudjuk, hogy milyen sokat tehet a művészetekért, ha egy nagy uralkodó gondot visel és pénzt áldoz rájuk. Az előbbi semmit nem sajnált, ami felvirágoztathatta a művészeteket, de uralkodása után azon okból, amelyről az imént beszéltem, apránként hanyatlásnak indultak.

⁹ *Törvények*, II. könyv, 657b. Montesquieu itt már parafrázálja Platón gondolatát. (A ford.)

¹⁰ A szöveghely (*attitudes défectueuses*) nehezen értelmezhető. Montesquieu esetleg az ókori görög testedzés helyzeteire gondol. (A ford.)

¹¹ Montesquieu-nek nyilván fogalma sem lehetett sem a kelet- és dél-indiai, mezítelenül ölelkező párok szobraival borított templomokról, sem a mezítelenül vándorló „szent emberek”, a szádhuk sokaságáról. (Frazer-Imregh Monika jegyzete)

¹² A mai szemlélettel téves nézet a felvilágosodás korában széles körben elterjedt klisé volt. A távolkeleti kultúrák jobb megismerése a 18-19. század fordulójára azonban meghaladott állásponttá tette. (Frazer-Imregh Monika jegyzete)

Nem a barbárok beözönlésében kell a változás okát keresni, és a gótikus ízlést nem szabad a gótok számlájára írni. Ez a nép nem hozott magával művészeket, hiszen nem is voltak művészei.¹³

A rómaiaknál a művészetek már a barbárok beözönlése előtt romlásnak indultak. Az a benyomásom támadt a firenzei nagyherceg híres galériájában,^f hogy a gyengülés már a Didius Julianus korabeli műveken érezhető.¹⁴ A feleségét, Manlia Scantillát ábrázoló mellszobor elég jó, de a szövetek kidolgozása nem olyan finom, a hajkorona mintha félrecsúszna. Úgy tűnik, mintha a nők már nem tudták volna akkoriban, hogyan fésüljék hajukat kecses ívűre: mintha egy abbé parókáját viselné. Didius Julianus lányának, Didia Clarának olyan a haja, mint egy kicsit hosszabb paróka. Mamaea szobra nagyon silány alkotás.¹⁵ A fia, Alexander, még gyengébb: szakállként kidolgozatlan lyukakat tettek az arcra.

Az öreg Gordianus szakálla ugyanolyan kevésbé művészi kidolgozású, mint Severus Alexanderé.^g Julia Maesa szobrában nincs semmi művészet: az az érzésünk, hogy füllyuca az agyába vezet. Decius félresikerült. Herennius még rosszabb. Volusianus feje a közönségesnél is rosszabb. Így hát nem találunk többet fejnek nevezhető fejnek, mindenhol ez az egyenesség, ez a gótikus merevség. A mellszobrok sora Gallienusig vezet. A Gallienus nevet adták egy mellszobornak, amely nagyon jó, de ebből egyértelműen látjuk, hogy nem lehet Gallienus.

Az, hogy a katolikus vallás megengedi a képek kultuszát, nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy megújuljon nálunk a művészet, amelyet ugyanez a kultusz tartott fenn a görögöknél. Hány szép műalkotástól fosztott volna meg bennünket, ha a protestáns vallás kerekedett volna felül Európában?

Az ókori indiaiak, akik szemmel láthatóan ugyanúgy utálták a meztelenséget,^h mint a maiak (mivel a szokások Keleten soha nem változnak), nem válhattak a rajz mestereivé.¹⁶ Ennek az egyetlen oknak kell tulajdonítanunk a Keleten uralkodó ebbéli tudatlanságot. Vannak köztük művészek, akik mindenfélét festenek, nagyon szép színeik vannak, és ismerik annak titkát, hogyan tegyék élénkké őket. Ekképp semmi nem hiányozna a jó színhasználathoz.¹⁷ De a rajzban való járatlanság mindenben megmutatkozik.

Elgondolkodhatunkⁱ azon, hogy a görögök minő gyorsasággal haladtak a művészet tökéletesítése felé. Nem kellett hosszú utat megtenni a görögök birodalmainak megalapításától a legkiválóbb festőik és szobrászokig, akik valaha is léteztek. ...

¹³ E korszak hihetetlenül fejlett ötvösművészete és szimbolikus jelentésekkel teljes faragványai úgyszintén ismeretlenek voltak Montesquieu előtt. (Frazer-Imregh Monika jegyzete).

¹⁴ Az uralkodók és családtagjaik mellszobrainak felsorolása Montesquieu úti jegyzeteiben is megtalálható. (A ford.)

¹⁵ Iulia Mamaea szobra. (A ford.)

¹⁶ Lásd fenti megjegyzésünket (II. lábjeget. Frazer-Imregh Monika jegyzete)

¹⁷ Az eredetiben *coloris*. (A ford.)

század¹⁸ telt el a késő Római Birodalom kezdetétől addig, amíg Cimabue és Giotto¹⁹ a tudás egy-két apró morzsáját megszerezte néhány görög paptól. Meg is maradtak ennél mindaddig, amíg az ókori alkotások látványa ki nem teljesítette Michelangelo és kortársai szellemét.²⁰ A görögök egyedül vitték véghez mindazt, amit mi csak általuk tudtunk véghezvinni.

A költészet különböző válfajait²¹ illetően ugyanezt a gyorsaságot figyelhetjük meg. A görögök teremtették meg a tragédiát, ezt pedig a szüretetek utáni vigasságok hívták életre. Nézzék csak meg, milyen gyorsan tökélyre vitték, olyannyira, hogy az általuk felállított szabályok még mindig léteznek. Arisztotelész szabályai, melyeket Aiszkhülosz, Szophoklész és Euripidész tragédiái alapján alkotott meg, még ma is érvényesek, számunkra is, és az erkölcsök változása ellenére sem tudtunk elszakadni tőlük.

Első költőjüktől, Homérosztól származik az epikus költészetnek az a két műfaja, amelyet még ma is ismerünk. Megalkották a pásztorköltészetet, és még mi is műveljük. A latin szerzők semmit nem tettek hozzá a görög költészet különféle műfajaihoz, csupán azt, amit Martialis hagyott ránk, bár nagyon jól tettük volna, ha ezt nem vesszük át.²²

A művészeteket nem hosszú korszakok készítik elő, hanem bizonyos körülmények hatására hirtelen születnek. Corneille és Rotrou előtt is voltak színdarabjaink.²³ Még mindig ugyanolyan rosszul íránk meg őket, ha a görögök művei nem mutattak volna utat azoknak, akiket a természet a drámai műfaj iránti tehetséggel áldott meg.

A firenzei Keresztelőkápolnában található Ghiberti²⁴ domborműveivel díszített bronzajtók, és ezek a domborművek nagyon jók. Szeretném tudni, hogy abban az időben akadt-e olyan festő, aki olyan kimagasló volt a festészetben, mint amennyire Ghiberti a szobrászatban.²⁵ Lehet, hogy a görögök szobrai és domborművei a szobrászokat a rajz tanulmányozása felé irányították, ekképp már a festők előtt

¹⁸ Montesquieu üresen hagyja a helyet. (A ford.)

¹⁹ Cimabue, eredeti nevén Giovanni Cenni de Peppo (1240 körül – 1340 körül), itáliai festő és mozaikművész. Giotto di Bondone (1267–1337), festő, szobrász és építész. (A ford.)

²⁰ Meglehetősen nagyvonalú ugrással hagyja ki itt a szerző a Michelangelót fél évszázaddal megelőző nagy újítók alakjait, többek között Massacciót, Donatellót és Brunelleschit. (Frazer-Imregh Monika jegyzete)

²¹ Az eredetiben *partie* (rész). Montesquieu később Homérosz kapcsán használja a *genre* (műfaj) szót. (A ford.)

²² Marcus Valerius Martialis (Kr. u. 38–41 körül – 104). A szóban forgó műfaj az epigramma. (A ford.)

²³ Jean de Rotrou (1609–1650), Pierre Corneille kortársa. (A ford.)

²⁴ Lorenzo Ghiberti (1378–1455). (A ford.)

²⁵ Montesquieu e megjegyzése is mutatja a művészettörténetben való meglehetősen tájékozatlanságát és amatőr műértő mivoltát, hiszen ha csak Giorgio Vasari művét olvasta volna az általa nagyra tartott festők és művészek életéről, nem tette fel volna magának e kérdést. Montesquieu *Spicilège* című gondolatgyűjteményének 660-as bejegyzése szerint több más esztétikai munka megrendelte Vasari könyvét is. A bejegyzés azonban valószínűleg 1734 után keletkezett. (Frazer-Imregh Monika és a ford. jegyzete.)

hasznukra fordíthatták azt, mert (ha mondhatom így) az imitáció a vonalvezetésben magától értetődőbb volt.

A rómaiak átvették a görögök művészetét, mint ahogy átvették az ázsiaiak nőies modorát is.²⁶ Amikor a görögök képeit és szobraikat már diadalmenetben hozták el, a rómaiak tökéletesítették magukat a rajz művészetében, így a szobrászat is felvirágzott Rómában, és Hadrianus koráig tökéletesedett, azután fokozatosan hanyatlásnak indult. Ahogy egyre többen a keresztény hitre tértek, kevesebb szobrot vásároltak, olyannyira, hogy Plinius azt mondta Traianusnak, hogy már nem is áldoznak.²⁷ Róma nagyszámú művészenek kevesebb dolga akadt. Az elszegényedő művészek körében hamarosan alábbhagyott a versengés. S mi több, az, hogy a császárok hosszú időt töltöttek a provinciákban, a jó ízlés által uralt római iskola végét jelentette.

Montesquieu lapszéli jegyzetei

a) Láthatjuk a fennmaradt műemlékeken is, hogy a Római Birodalomban a gótikus ízlés már jóval a gótok beözönlése előtt uralkodott.

b) A görögök fedezték fel először, mi pedig akkor, amikor a görög papok és az ókori művek felnyitották szemünket, és amikor megismertük a görög költőket.

c) Lehet, hogy a jó egyiptomi szobrok a Ptolemaiosz-dinasztia idejéből valók.²⁸

d) Milord Pembroke-nak²⁹ vannak egyiptomi, továbbá Sesostris Trákiában alapított egyiptomi gyarmatáról származó szobrai. Van ezen felül két olyan szobra is, amelyek Egyiptomban a perzsa alkirályok palotájában a bejárat oszlopai voltak, ez pedig cáfolja a kariatida³⁰ építészeti eredetét.

e) A torinói levéltárban láttam a híres Ízisz-asztalt, amelyet Mantova kifosztásakor³¹ szereztek meg, és a savoyai hercegi családhoz került. Egyfajta fémötvözet, mint a korinthuszi fém. Meg kell nézni a leírását Ligoriusnál és Mabillon atyánál.³² Mabillon atyánál nem az asztal valódi méretét láthatjuk, és leírását egy megbízhatatlan kiadásból vette át. Ligoriusnál a valódi méret szerepel. A metszet nagyon rossz, gótikus stílusú. A művész tehetségéről, ha ügyes is volt, semmi nem árulkodik. Lásd Ligoriuszt valamelyik könyvtárban.

f) Utánanézni.

g) Utánanézni.

²⁶ Az ázsiaiak effeminált modora a letargikus Kelet mellett szintén 18. századi klisé. (A ford.)

²⁷ Ifjabb Pliniusról van szó, aki Traianus császárnak írott leveleiben a kereszténységgel szembeni gyanakvását fejezi ki. (A ford.)

²⁸ Vagyis a hellenisztikus korból. (A ford.)

²⁹ Thomas Herbert Pembroke (Pembroke VIII. earlje) híres angol műgyűjtő volt. (A ford.)

³⁰ Oszlop helyett alkalmazott nőalak az ókori görög építészetben. (A ford.)

³¹ *Il Sacco di Mantova*. Mantovát 1630-ban foglalták el II. Ferdinánd csapatai. (A ford.)

³² Montesquieu jegyzete hibás. A két szerző, aki Ízisz asztalával foglakozott, Lorenzo Pignoria (*Mensa Isiaca*, 1605) és Bernard de Montfaucon (*Antiquité expliquée et représentée en figures*, 1719). (A ford.)

i) talán

h) Lásd, amit Platón a meztelenségről mond.

.....

Abstract

Montesquieu's unfinished On the Gothic Manner was presumably written around 1734, after his European tour. It was first published in 1896 in the second volume of his travel notes [Voyages]. Gothic in his use means the manner of decadent societies, the result of historical, political, social, and religious change. The present translation is based on the text published in the critical edition of Montesquieu's Complete Works.

FÜLÖP JÓZSEF

Simmelről, előljáróban

A kultúrfilozófus és -kritikus George Simmel a 19–20. század fordulójának jelentős gondolkodója. A Friedrich Nietzsche utáni német filozófia képviselője, akit utókor, az ideológiáktól terhelt 20. század számos alkalommal elítélt kihámozhatatlan világnézete, műveinek részlegessége és töredékessége, túlzott változatossága és sokrétűsége, próteuszi gondolkodói alkata és – a felsoroltakkal nyilvánvaló összefüggésben – apolitikussága miatt. Pedig Simmel nem volt minden szintézisigény híján, csakhogy ez az igény sokrétű érdeklődésének és reflexióinak mélyrétegeiben húzódott, akár az orgonapont a gyakorlott „üveggyöngyjátékos” ismeretanyagában, és nem hatalmasodott el tekintetén az ideológia szürke hályogaként.

Gondolkodásának kaleidoszkópjellege volt az, ami egységet teremtett a dúlt változatosságban, és ami képzetvilágában a komplementaritás elve alapján tűrte meg az ellentmondásokat, az álláspontok sokféleségét, valamint a kizárólagosság vagy a pártosság hiányát. Írásainak reflexióbőségével több új keletű tudományág (így a szociológia, szociálpszichológia, tudásszociológia, kultúratudomány, tudományfilozófia) kérdésfeltevéseit megelőlegezte vagy gazdagította, életművének rejtett szerkesztési elvével pedig előrevetítette a modernitást. Gondolkodásának perspektívagazadsága és pluralizmusa ugyanis határozott körvonalakkal rendelkező előképei a modernitás és a posztmodern több szellemi *mainstream*jének, kiváltképpen az interdiszciplináris törekvéseknek – legalábbis formai értelemben, hiszen kevesen mondhatják ugyanakkor magukénak Simmel premodern sokoldalúságának filozófiai megalapozottságát.

Kortársai, Ferdinand Tönnies, Emile Durkheim és Max Weber mellett Simmel a modern szociológia megalapozója is: az 1890-es *Über soziale Differenzierung*, majd az 1894-es *Problem der Soziologie* vagy az 1917-es *Grundfragen der Soziologie* az új tudományág melletti intenzív síkra szállás állomásai, nem beszélve szerzőjük tudományszervező szerepvállalásáról. Ezen írások kritikai fogadtatása és méltatása még a szerző életében megkezdődött (különösen az Egyesült Államokban, a Chicago School of Sociology-ban), Simmel azonban e minőségében sosem vált az új diszciplína elfogult szószólójává, és nem tekintette valamely holisztikus vagy hézagmentes szemléletmód lehetőségének. Érdemes hozzátenni: pályatársai sem nevezhetők kizárólag szociológusnak, sőt a szociológia e „klasszikus” alapítóira és szerzőire való visszanyúlás már a 2. világháború utáni különféle iskolák és társadalomtudományok kérdésfeltevésai felől sem volt problémamentes.¹

¹ Többek között a *Simmel und die frühen Soziologen* címmel megjelent gyűjtemény (Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1988) mutatja plasztikusan a szociológia születésének (a tudományok születésére általában

Simmel művei ugyan sok gondolkodóra hatottak (Theodor W. Adorno, Siegfried Kracauer, Walter Benjamin, Martin Buber, Ernst Bloch és így tovább), de – műfaji, filológiai és történeti okok miatt – sosem vált iskolaalapító vagy paradigma-váltó filozófussá. Filozófiai és írói teljesítményének sorsával ő maga is tisztában volt: „Tudom, hogy szellemi örökösök nélkül fogok meghalni (és ez jól van így). Mintha hagyatékom készpénzben lenne, amit sok örökös között osztanak szét, és mind-egyikük vásárol rajta a maga részéből valami olyasmit, ami a *saját* természetének felel meg: e hagyatéék eredetét pedig nem lehet észrevenni rajta.”²

Bár korábban is voltak szórványos kísérletek, Simmel művei iránt csak az 1980-as évektől élénkült meg az érdeklődés, főképpen a szociológia felől, de 2015-ben lezáruló, 24 kötetes életműkiadásának³ köszönhetően is. Recepciója hazánkban számottevő: olyan monográfiái mellett, mint *A pénz filozófiája* vagy a *Rembrandt*, társadalomelméleti és szociológiai, művészet- és kultúrfilozófiai tanulmányai és esszéi olvashatók magyar nyelven, elsősorban Berényi Gábor tolmácsolásában. Simmelről értekezett újabban Csejtei Dezső, Felkai Gábor, Raffay Endre, Weiss János és mások.

Simmel *A lélek üdvösségéről (Vom Heil der Seele)*⁴ című tanulmányát 1902-ben fejezte be, és a szöveg december 5-én megjelent a frankfurti *Das freie Wort* 17. számában. Egy 1902. június 23-án kelt levelében így fogalmazott: „Időközben elkészítettem néhány egészen rövid vallásfilozófiai tanulmányt [...]. Formájukat tekintve kifejezetten népszerűnek szántam őket, végső értelmüket tekintve azonban nagyon népszerűtlenek.”⁵

is jellemző) mozzanatait: az alapítók önálló, nem ritkán elszigetelt elméletalkotását, egyéni és eltérő fogalomhasználatukat vagy a recepció tudománytörténeti sajátosságait, példának okáért a filozófiai beszédmód és problémák teljes mellőzését az „utódoknál”.

² Georg SIMMEL, *Fragmente und Aufsätze. Aus dem Nachlaß und Veröffentlichungen der letzten Jahre*, hg. von Gertrud Kantorowicz, Drei Masken, München, 1923, I.

³ Georg SIMMEL, *Gesamtausgabe*, hg. von Otthein Rammstedt, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1989–2015.

⁴ Georg SIMMEL, *Aufsätze und Abhandlungen 1901–1908*, Band I, hg. von Rüdiger Kramme, Angela Rammstedt und Otthein Rammstedt, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1995 [Gesamtausgabe, Band 7], 109–115.

⁵ *uo.*, 363.

Georg Simmel A lélek üdvösségéről⁶

A vallás nagy szellemi teljesítményei közé tartozik, hogy képzeink és érdekeink széles köreit egységes fogalmakká növeszti egybe, amelyek a filozófiai fogalmakkal szemben nem elvontak, hanem a szemlélhető, a közvetlen lét teljes elevenségével és belső megragadhatóságával rendelkeznek. Isten – a legmagasabb valóság, az egyéni lét minden áramlatának forrása és torkolata, minden dolgok fölött és egy-szersmind minden dolgokban él, a legáltalánosabb, mégis minden lélek legsajátabb tulajdona. Megszentelődés – minden erkölcsi törekvés összefoglaló beteljesülése, amely túl van azon, hogy az egyes cselekedetek bármilyen módon is elérhetnék, és mégsem olyan halovány absztrakció, mint sok, pusztán erkölcsi eszmény, hanem a lélek egész szenvedélyét felélesztő felszólítás, amely a rabot láncainak elszakítására készíti. Örök élet – töredékes létünk valamennyi értékének és erejének egyesü-lése és kiteljesedése, de nem olyan fogalmi séma, mint Platón ideavilága, hanem legszemélyesebb létezésünkkel közvetlen kapcsolatban érzékelt, és – legyen szó akár az indiánok túlvilági vadászmezőiről vagy az örök Sion falairól – a legbizonyo-sabb valóság szemléletességével ragyog. Ebbe a sorba tartozik a lélek üdvössége, amely egyaránt jól megkülönböztethető megszentelődésétől és halhatatlanságától. Ugyanis vele fejezzük ki a lélek minden végső vágyának kielégülését, semmiképp sem csak az erkölcsiekét, hanem a boldogsága, teljessége, emelkedettsége és erőssé-ge utáni vágyakét is. Tulajdonképpen nem valamely előírható értékre gondolunk, amelyből ezek a teljesülések kiragynak; e fogalom teljes tartalma sokkal inkább az, hogy ezen összes törekvések és rezdülések egység- és találkozási pontját jelen-ti: nem magában álló dolog, amelyre vágyunk irányul, hanem vágyaink helyének neve. Kifejezetten valami bensőt jelent; így teljesen külsődleges és lényegtelen az a kérdés, hogy az üdvösségét meglett lélek földi testben vagy a túlvilágon találha-tó-e – éppolyan lényegtelen, mint az, hogy hol ér utol bennünket a végzet. A lélek üdvösségén azt a legmagasabb egységet érjük, amelyben összes olyan legbensőbb teljessége összefut, amelyekről csak önmagával és istenével egyezhet meg; de nem egy fogalom egységét értjük rajta, hanem egy állapotét, amelyet érzünk, noha nem rendelkezünk vele, vagy esetleg: amelyet a vágyakozásban nem kevésbé érzünk, mint a beteljesülésben érezhetnénk.

A számtalan tartalom között, amelyek ennek az eszménynek a keretei közé be-kerülhetnek, az egyik különösen jelentősnek tűnik számomra; helyenként utalást találok rá a keresztény tanításban. Ha az ember kiteljesedik, ha egyszer valóban

⁶ A fordítás szakmai lektorálását Ránki András végezte el.

mindazzá válik, amivé eszményeinek megfelelően vagy, a vallás nyelvén szólva, az isteni követelményeknek és ígéreteknek megfelelően válhat, akkor gyakran érezzük, hogy ezzel csak valami olyasmit bontakoztatott ki, vagy valósított meg külsőleg, ami tulajdonképpen ő már belül volt; hogy önmaga valósága, amely úgymond még nem vált empirikussá, csak egy új formát öltött. E felfogás szerint – amely persze csak ritkán, a szögesen ellentétes felfogások mellett jelentkezik – a lélek kiteljesedésével semmi új nem kerül belé, még abban az értelemben sem, hogy az érett gyümölcs valami újat jelent a pusztá csírával szemben. Sokkal inkább arról van szó, hogy minden emberben potenciálisan, de mégis *valóságosan* ott nyugszik önnön eszménye; önmaga tiszta formája, az, amivé lennie *kell*, ideális valóságként járja át a reálisat és tökéletlent; így csak „ama régi élet szerint való ó embert”⁷ kell levetkeznie, hogy napvilágra kerüljön alóla a kiteljesedett lét, csak „a testet kell megfeszíteni”,⁸ hogy jobb részünk, amely már ott van, szabad lehessen. Amikor az angyalok Faust lényének halhatatlan részét a kiteljesedés felé viszik, és először pillangóbábként fogadják, így énekelnek: „*Tépjük föl*, mely fedi, / gubója selymét! / Széppé s nagygyá teszi / tüstént a szent lét.”⁹ – lényünk legbensőbb részét csak meg kell szabadítani a burkoltól és korlátoktól. Éppen ez a lélek üdvössége: nem kívülről tétetik vagy épül hozzá valami, hanem tulajdonképpen csak egy burkot kell levetnie, csak azzá kell válnia, ami már ő maga. Mi más lenne az istengyermekség értelme, mint a kiteljesedés öröksége, amelyet tehát nem kell elnyernünk, hanem úgymond csak elő kell hoznunk, és csak rá kell eszmélnünk? Az élet egyes dolgaiban, különösen az erkölcsi gyakorlatban, természetesen elegendő *teendők* van, új formákat és tartalmakat kell képeznünk; ha azonban azt kérdezzük, mit jelentenek mindezen cselekvések és alkotások a lélek legbensőbb része számára, akkor úgy tűnik, hogy ezzel, amennyiben jó és üdvös, létünk tulajdonképpeni magát tártuk csak fel, amely már kezdetektől ott volt, és most fényben és világosságban látjuk magunkat, míg korábban csak felismerhetetlenné tették bennünket a bűnök és a zűrzavar, és körvonalainkat zavaros árnyakkal hamisították meg. A lelket uraló minden külsőségnek először le kell róla válnia, de ezzel a lélek már meg is találta üdvét; mert ezáltal önmagát találta meg: „aki elveszíti lelkét, elnyeri azt!” Éppen ezáltal vetünk le minden egoizmust; mert az egoizmus a léleknek mindig csak egy viszonyulása környezetéhez, valamilyen igazolást vár tőle, valamilyen boldogságot, és ezért kihasználja. Minden egoizmus a lélek elegyedése a külsővel, kerülőút, amelyen haladva önmagát veszíti el, a benne lévő hiány kitöltésének igénye, amire a lélek maga képtelen. Az a lélek azonban, amely teljes egészében önmagává vált, nem szorul erre. Környezetében nincs semmi külsőség, amely fel tudná keltetni vágyát vagy önzését, hanem mert

⁷ Vö. Ef 4,22.

⁸ Vö. Gal 5,24.

⁹ „Az új szellem, noha / báb még, öröm nekünk; / angyság záloga, / mit véle elnyerünk. / Tépjük föl, mely fedi, / gubója selymét! / Széppé s nagygyá teszi / tüstént a szent lét.” J. W. Goethe, *Faust*, Európa, Budapest, 1986, 506. Kálnoky László fordítása.

mindenütt önmagával rendelkezik, és ő maga semmi más, csakis legtisztább bensője, ezért mindenütt egyszerre vágy és teljesülés.

Ebből megértjük a szabadság érzését minden cselekedetnél, amelyről tudjuk, hogy lelkünk üdvét szolgálja. Az ember annyiban szabad, amennyiben lényének középpontja perifériáját is meghatározza, azaz ha egyes gondolataink és elhatározásaink, cselekvésünk vagy szenvedésünk tulajdonképpenni énünket fejezik ki, és nem térítik el rajtunk kívüli erők. Egy cselekedet nem attól válik szabaddá, hogy meghatározatlanul lebeg a levegőben, hanem hogy a legmélyebb pont bennünk, amelyet személyiségünknek érzünk, akadálytalanul megpecsételi erejével és színezetével. A lélek üdvének eszményére – amelyre a kereszténységben történik utalás, persze meglehetősen töredékesen – jellemző, hogy személyiségünknek ez a kidolgozása és megszabadítása mindattól, ami nem ő maga, ez az én eszméje és törvénye szerint való ön-kielés egyszerre jelenti az *isteni* akaratnak való engedelmisséget, egyszerre az *Ő* normája szerinti életet és egyszerre a lét végső értékeivel való összhangot általában. A lélek kereste üdv nem *önmaga* üdve lenne, hanem valami színtelen, számára belsőleg idegen, ha eszményi vonalakkal előrajzoltként nem lenne meg benne, ha nem az önmagához vezető úton találná meg. Kétségtelen, hogy ezért létezik sokféle üdvfogalom, amelyek az üdvösséget úgyszólván erőszakosan kényszerítik rá a lélekre, mintegy külső parancsként és külső erők általi átalakításként; ez az üdv, amely külső cselekedettől vagy a dogmatikus hittől függ, a lélek számára valami esetlegesség, ezáltal pedig szabadságát megtörő kényszer. Csak akkor lesz a vallási üdv területe egyúttal a szabadság birodalma is, ha a minden emberrel szembeni vallási követelés magukban az emberekben valóságos, és csak attól kell megszabadulni, ami bennünk nem egyezik önmagunkkal.

A próféta-ság előtti zsidósággal való ellentét ezt különösen szemléletessé teszi. Itt egészen széles az ellentét az én és az isteni norma között – és nemcsak akkor, amikor Jehova keleti zsarnokként jelenik meg, akinek az akarata önmagától törvény is, és akivel a zsidó nép szolgaként áll szemben, hanem akkor is, amikor ketjük viszonya jogi kapcsolatként jelentkezik, olyan szövetségként, amely mindkét fél számára biztosít jogokat, amelyek teljesítéséhez tarthatják magukat. A törvény mindkét esetben külsődleges a szubjektum számára, ezért a teljesítésért járó jutalom is valami külsődleges: a Földön való jólét. Itt tehát adottak a fent jellemzett egoizmus feltételei: az üdv nem a lélek legsajátabb értelmének megvalósításában van, amellyel szemben egyáltalán nem létezhet bírvágy, hanem perifériájának javaiban, amelyekből engedelmisség vagy ravaszság vagy erőszak révén lehetőleg sokat kell kicsikarnia a hatalomtól. És az életérzést éppen e külsődlegességétől való függése nem engedi szabaddá válni, megmarad a szolgatudat, amely így a maga teljes mélységében feltárja a szabadság hiánya és az egoizmus közötti összefüggés gyökérzetét. A törvénynek *jutalmat* kell kitűznie teljesítéséért, mivel tartalma nem a saját énből és énnél van, hanem megfordítva, korlátját képezi ennek az énnél; nem az empirikus ember belső eszménye általi kiterjesztéseként és felemeléseként jelenik meg, hanem a túlsúlyban lévő tiltás (a tízparancsolat) által való beszűkítésként.

A lélek üdvösségének ez a megváltásként való értelmezése úgymond varázstalanítása ama értékének, amely ugyan kezdettől fogva jelen van a lélekben, de idegenen, tisztátalannal, véletlenszerűvel keveredik – látszólag éppen a kereszténység egyik alapelve nehezíti ezt az értelmezést: *mindenféle* természetű ember egyformán képes arra, hogy elnyerje a tökéletes üdvösséget, aminek érdekében pedig olyan dolgokat kell teljesíteni, amelyek sosem voltak hozzáférhetetlenek senki számára. Isten házában mindenkinek van hely, mert a legfőbb, amit az ember elérhet, egyszerűs mind a legkevesebb is, amit meg kell követelni tőle, így alapvetően senkitől sem szabad megtagadni. Ha azonban az üdvösség nem más, mint hogy minden lélek teljesen kifejezi önmaga legsajátabb belső létét, saját, tiszta képét, amelynek láthatatlan vonásai átszövik földi tökéletlenségét, és hogy ebben egészen feloldódjon – akkor hogyan egyesül a lelkek emelkedettség és mélység, szélesség és szűköség, világosság és sötétség szerint való végtelen különbözősége a vallási eredmény egyenlőségével, az Isten előtti egyenlő érdemességgel? Hiszen üdvfogalmunk nem éppen az emberek leginkább egyéni voltára és különbözőségére épül? Az Isten előtti egyenlőségnek és az individuumok mérhetetlen sokfélségének egyesítéséből fakadó nehézség valóban a teljesítmény azon uniformitásához vezetett, amely pusztán sematizmust csinált a keresztényi élet tág tartományaiából. A keresztény üdvfogalom egész individualizmusát félreismerték – és azt is, hogy mindenkinek *saját* talentumával kell sáfárkodnia – azáltal, hogy egységes eszményt, hasonló magatartást követeltek meg mindenkitől ahelyett, hogy mindenkitől önmagát követelnék meg. A személyiség számára minden uniformizált egyformaság valami külsődleges; az az egység, amelyben a hívők találják magukat, a teljessé vált lelkek azonossága csakis abban áll, hogy mindegyik *a maga* saját eszméjével itatja át a cselekedeteit; eközben a különböző lelkeket tartalmukban világok választhatják el egymástól. Jézus sok helyen utal rá, mennyire tudja értékelni az emberek különféleségét, ám egyúttal mily kevésbé befolyásolja ez az élet végeredményének azonosságát. Minden éppen attól a *viszonytól* függ, amely az embernek önmagában előírt eszménye és annak a valóságban való érvényesülése között fennáll.

Ugyanakkor természetesen nem szabad szem elől tévesztetni: minél inkább csak azon alapul az ember üdvössége, ami egyedül ő maga, és talán senki mással össze nem hasonlítható, minél kevésbé tehermentesíti őt az igyekezet valamely általános tartalma legsajátabb önmaga és bensője e kiteljesítésétől – annál veszélyesebb az élet, annál inkább előtérbe kerül benső beállítottsága, annál átfogóbb önmaga iránti felelőssége. Ezért értette félre Nietzsche teljesen a kereszténységet, amikor egyfajta népbiztosításnak tartotta. Az, hogy az üdvösség elnyeréséért önmagunkkal szemben kell önmagunkat érvényesítenünk, szörnyű belső veszélyt jelent, amelynek a kegyelmi kiválasztás a külső vetülete. Éppenséggel minden egyetlen fő dologra van kiélezve, amelynek elnyeréséhez nincs általános recept, hanem mindenkinek saját útja van, még akkor is, ha mindenkinek *egyazon* vallási célba kell érnie.

Ahol a kereszténység ehhez az üdvfogalomhoz közelít, ott a jelenkor legmélyebb életproblémáját érinti. Mert az erkölcsiben és a művészipben, a társadalmiban és a

megismerés normáiban az általános érvényűt keressük, ami egyszersmind egyéni is, a személy jogait, ami egyszersmind a köz joga is, a típust, amely magába foglalja az egyéni alkat összehasonlíthatatlanságát. Amit eddig normaként fogalmaztunk meg az étellel szemben, csak az egyiket vagy a másikat hangsúlyozta, de a modern élet összes döntése a kettő szintézisétől függ. Mármost ha a lélek üdve, vagyis a leg-átfogóbb, éppenséggel a minden emberivel szembeni *általános* követelmény, annak napvilágra hozatalától függ, amit mindenki valóságos eszmeként, de homályosan megformálva a *legsajátabbjaként* önmagában rejt – akkor ez azon indítóokok egyikeként tárulna fel, amelyek nyomán a jelenkori élet ismét ösztönösen a vallás felé tapogatózik, amelyben mintha legmélyebb életszükségleteinket találnánk meg, s amely bár nem megoldás, mégis annak vigaszt adó megfogalmazása, hogy ezek mindig is az emberiség szükségletei voltak.

FRAZER-IMREGH MONIKA FORDÍTÁSA

Pápai Páriz Ferenc: *A híres gyulafehérvár-nagyenyedi Bethlen Kollégium alapítása és története*¹
(részlet)

[Nagyenyed, 1697. szeptember 1.]

A tiszteletre méltó Daniel Ernst Jablonski² Úrnak, üdvözetem.

Ez alkalommal, midőn a híres Frankfurter Egyetemen tartózkodó diákjainkat levelemmel vigasztalom, lelkem sugallatára téged is megszólítalak, kit oly nagy távolság választ el tőlem, mivel másként nem lehet, legalább ebben a néhány sorban. Egyrészt, mivel válaszleveleid az aranynál sokkal kedvesebbek számomra, s a viszonzás jogán is követelhetném őket, másrészt, hogy jelezzem valahogyan szívből jövő hálaomat irántad. A felséges Választófejedelem³ távolléte káros volt ott levő diákjaink számára, ugyanis abból a kevéske saját pénzből élnek, amit innen magukkal vittek. S ha csak Méltóságod, miként helyesen tette, a továbbiakban is ki nem segíti őket szükségükben, s a kiváló és hősi Danckelmann⁴ úrnak eszébe nem juttatja, akkor tanítványainknak dolguk végezetlenül a hazatérésre kellene gondolniuk. Bárcsak legalább ezáltal vigasztalást nyerhetnének; anyagi erőink a rendeletek harapófogójában szinte semmivé lettek,⁵ úgyhogy emiatt már csak a végső pusztulást várjuk legfőképpen testvéreink magyarországi lemeszárlása által megfélemlítve, mely nem volt kisebb a párizsi meszárlásnál, ahol, úgy hírlik, a császári sereg nemre és korra való tekintet nélkül gyilkolta le a lakosságot, pusztává téve a várost⁶ – így szerezhén

¹ A fordítás az NKA Szépirodalom és Ismeretterjesztés Kollégiumának Alkotói Támogatásával jött létre, és egy későbbi, még meg nem jelent teljes kiadásból ad ízelítőt. Pápai Páriz Ferenc eredeti kéziratát átírta, a jegyzeteket készítette: Rácz Emese. A művel kapcsolatban ld. még Imreg Monika, *ἔαυ ζησώμην* [sic] – „Ha még élünk.” Fordítói megjegyzések Pápai Páriz Ferenc Nagyenyedi Kollégium-történetével kapcsolatban, *Orpheus Noster*, 2013/3, (Újkor), 35–59.

² Jablonski, Daniel Ernst (1660–1741) – cseh származású német református teológus és hebraista, Comenius unokája, 1691-től a brandenburgi választófejedelem udvari papja, a berlini Tudományos Társaság alapítója és 1733-tól elnöke, döntő szerepe volt a nagyenyedi kollégium két odera-frankfurti ösztöndíjának létrehozásában.

³ I. (III.) Frigyes (1657–1713) 1688-tól brandenburgi választófejedelem, 1701-től porosz király, 1693-ban megalapította a hallei egyetemet.

⁴ Danckelmann, Eberhard Christoph Balthasar, von, báró (1643–1722) – III. Frigyes miniszterelnöke 1695-től, döntő szerepet töltött be a nagyenyedi Bethlen Kollégiumnak megítélt két odera-frankfurti ösztöndíj kieszközölésében, 1697-ben megbuktatták, börtönbe vetették és vagyonát is elkobozták.

⁵ A *Diploma Leopoldinum* újabb pótrendeletei, valamint az adómegszorítások következményeként gyengült a protestáns egyház anyagi ereje.

⁶ Pápai valószínűleg a hegyaljai felkelést megtorló császári csapatok kegyetlenkedésére utal, amikor is

szállást magának. [27] Ne szűnj tehát Istenben erősíteni minket, Isten szolgája, Te; ha idő engedi, mutasd meg jóságodat irántunk és diákjaink iránt, hogy legalább a mi Református Egyházunk kimentett parazsa biztos helyen őrződjön meg! Aggódva kérdem, feljegyzéseim eljutottak-e kezedhez, s fel tudtad-e azokat használni valamiképpen nemes vállalkozásodhoz; s úgyszintén, vajon Haner⁷ egyháztörténetének egy példányát megkaphatom-e diákjaink révén. Mivel pedig mi akkor értesülünk a nálatok zajló eseményekről, amikor máshol azok már rég elavultak, kérlek, ha nem esik nehezedre, írv néhány sort az ottani dolgokról legközelebbi levedben, főként az orosz cárról, akinek a Választófejedelemmel való eszmecseréjéről sok bizonytalan hír kering minálunk.⁸ Él boldogul házad népével együtt, tiszteletre méltó Uram!

Enyeden, 1697. szeptember 1-én.

Pápai Páriz Ferenc

[Berlin, 1697. október 11.]

Kiváló, Hírneves Férfit, tiszteletre méltó Jóakaróm!

Akaratom ellenére maradtam oly sokáig adósod, és nem hallgattam volna ilyen sokáig, ha tárgyam, miről írni kívántam, napról napra nem kecsegtetett volna kedvesebb reménnyel, s azt gondoltam, késlekedésemet ellensúlyozza majd az, hogy az örömdetes híreket összefoglalhatom. Ráadásul egész idő alatt mostanáig sok akadály hárult rám: a Fejedelem fél éves távolléte, az állami tisztviselők rengeteg tennivalója, a háború és béke kettős gondjának a hosszú távollét alatt felgyülemlett feladatai. Mindezek az elnök urat hazatérésétől fogva mostanáig megközelíthetlenné tették számomra, úgyhogy csak levélben tudtam eddig megkeresni (ami elég siralmas). Mégis győzött végül az isteni kegyelem, mert megtört a gát, és tegnapelőtt átadták nekünk a kollégiumotoknak szentelt ösztöndíj első összegét. Ugyanis jóllehet e zavaros időkben a Fejedelmi Alapítvány összegét nem tudták annak rendje és módja szerint letétbe helyezni, mindazáltal a nemes Danckelmann úr előre kifizetett negyven birodalmi tallért a Megemlékezés vasárnapjától⁹ a Szentháromság

1697. július 17-én Vaudemont herceg serege megtámadta Tokajt, és legyilkolta a város védtelen lakosságát. – NAGY G. 2008. II., 8.

⁷ Haner, Georg (1672–1740) – Wittenbergben tanult, erdélyi szász evangélikus püspök, erdélyi egyháztörténetet írt 1642-ig: *Historia ecclesiarum Transylvanicarum* (Az erdélyi egyházak története), Lipcse, 1694. E mű megjelenését egy korábbi levelében említette Pápainak Danckelmann. Ld. majd a teljes kötetet.

⁸ I. Péter (1672–1725) orosz cár 1697–98-ban nyugat-európai körutakat tett, melynek célja a törökellenes nagykoalíció megszervezése volt, így ennek érdekében brandenburgi tartózkodása idején szerződést kötött III. Frigyes brandenburgi választófejedelemmel. Az erdélyiek abban reménykedtek, hogy e szerződés ellensúlyozni fogja valamelyest a Habsburg túlerőt, de reményük alaptalannak bizonyult.

⁹ Húsvét előtti 5. vasárnap, vagyis 1697. március 3.

vasárnapjáig¹⁰ tartó (ahogy a mieink általában számolják) három hónapra, amennyi diákjaitokat megillet. Ezt a pénzt tehát kézhez kaptam, és az első adandó alkalommal küldöm is nekik; arról is gondoskodni fogok, hogy az alapítványi pénz minél előbb hivatalos keretek között, annak rendje és módja szerint letétbe kerüljön, hogy ebből fizessék ki háromhavonta a megállapított összeget. Azontúl úgy tudom, hogy diákjaitokat méltán illeti dicséret, amit Simonis professzor kétségkívül meg fog erősíteni.

Munkáért, kedves Barátom, egyházam és a magam nevében szívből jövő köszönetet mondok, igen lekötelezel vele, kiváló férfiú! Ez zárja majd a Szláv Egyház történetének második részét. Azonban még képlékeny marad a számodra, hírneves Uram, mivelhogy Egyháztörténetünket csak a századforduló után fogjuk kiadni; ha esetleg közben fölbukkanna számodra néhány becses adat, írásaidat a tervezett Függelékben tudnám betoldani. Haner könyvét átadtam diákjaitoknak, hogy juttassák el Kegyelmedhez. Egyébiránt szívből fájlalom azt a csapást, mely nemrégiben a magyar egyházat sújtotta, és hevesen esedezem az evangélium legfőbb és legszentebb oltalmazójához, hogy nyájától tartsa távol kegyesen a szerencsétlenségeket, és vigyázzon erősen azokra az egyházakra, melyek az ő kegyéből még virágznak. Az orosz cárt, úgy tűnik, nem más indította ily hosszú útra, mint az égő vágy más országok és szokások megismerésére, melyek mind a maga, [28] mind népe számára ismeretlenek.¹¹ Különösen, mivel belátta, hogy a hajózás művészete igen hasznos lehet népének, s hogy többet megtudjon erről, nagy tudásszomjjal nyíltan ezzel foglalkozik. Így aztán, ha Isten is kegyesen úgy akarja, előfordulhat, hogy a felséges brandenburgi Választófejedelem az első lesz, akit az orosz zarándok felkeres, s ebből az következhet, hogy a fejedelmek szorosabb barátságot kötnek, s bízunk benne erősen, hogy ez valamiképpen evangélikus egyházunk előnyére fog válni.

Élj egészségben, kedves Barátom, Isten vigyázzon kegyesen Rád és a kollégiumra, melynek díszje vagy, és egyházadra, mely ölébe fogadott Téged; élj boldogul, és légy kegyes kiváló neved alázatos tisztelőjéhez, Daniel Ernst Jablonskihoz.

Kelt Berlinben, 1697. október 11-én.

S midőn ügyünk a brandenburgi udvarban így szépen rendeződni látszott, s kiválasztásra kerültek a nagyenyedi diákok közül a tudásban és magatartásukban jeles ifjak; a professzorok ítélete alapján a fejedelmi ösztöndíjra küldeni méltó diákokat immár Frankfurtba hívták, azok végre megkapták a fejedelmi ösztöndíj első részletét Jablonski úr jámbor igyekezetének és Danckelmann úr kegyének köszönhetően, mire az udvar színe megváltozik a választófejedelem előtt: a kollégium nagy jótevőjét és Isten küldötté patrónusát, ki nemrég lett közbenjárónkká a pompás

¹⁰ Pünkösd utáni első vasárnap, vagyis 1697. június 2.

¹¹ I. Péter cár körútján a nyugati világ gazdasági-kereskedelmi helyzetéről kívánt tájékozódni. Utazásai során érzékelte Oroszország elmaradottságát, ezért hazatérve egy sor reformmal próbálta felzárkóztatni hazáját a nyugat-európai országokhoz.

ösztöndíj ügyében, lázítással vádolták meg, és börtönbe vetették.¹² Diákjaink kétségbeesve és aggodalommal tele, hogy mit tegyenek, kihez forduljanak, rögtön hazáirnak e választófejedelmi támogatás első kiötlőjének,¹³ Jablonski úrnak pedig, ki Pápai professzort biztatta, elpanaszolják helyzetüket, hogy tudniillik jötevőjüket, Danckelmannt elmozdították hivatalából, a választófejedelem távol van az udvarral együtt Poroszországban, Danckelmann hivatalát Paul von Fuchs¹⁴ vette át a legfőbb elnöki méltóságban, és már mindent ő irányít a fejedelem nevében.

Pápai professzor tehát, miután e hirtelen változásról értesült, úgy vélte, nem halogathatja a dolgot, hisz a késedelem az ügy kárára válhat, tollat ragadott, s kollégái nevében, bár azok tudta nélkül, az egész dolgot és a jól indult, de már rosszra fordulni látszó ügyet a következőképpen ajánlotta az új elnök, Fuchs oltalmába.

14.

[Nagyenyed, 1698. március 30.]

A Méltóságos Paul von Fuchs Úrnak, a Felséges és Hatalmas Brandenburgi Választófejedelem Főminiszterének, az Egyházi és Feudális Ügyek Igazgatójának, Malchau és Heinesdorf stb. Urának, Jóakarató Jötevőnknek.

A felséges és a református vallásbeli buzgalmában az egész világon a legdicsőségesebb Brandenburgi Frigyes Választófejedelem kegyessége nem maradhatott meg hazai határai között, úgyhogy annak sugara a mi Erdélyi Egyházunkat is beragyogták, midőn tavaly Nagyenvedi Kollégiumunkat, mely az erdélyi iskolák legjobbika, és arról híres leginkább, hogy a dicső emlékezetű Bethlen Gábor, Erdély fejedelme és hitvese, Brandenburgi Katalin bárónő alapította, szorultságában, amihez hozzájön még a mai kor kegyetlensége, befogadta. Ugyanis a Felséges Választófejedelem elhatározta, hogy e kollégium két diákját, kiket feletteseik megfelelő felkészültségük alapján ajánlottak, a híres Odera-Frankfurti Egyetemen évi száznolcvan birodalmi tallérral támogatja. El is küldtük diákjainkat a múlt tavasszal, kik még most is Frankfurtban tartózkodnak, s a megállapított ösztöndíjjal élni szeretnének. Ám jól lehet az ígért ösztöndíjat [29] még Őfelsége kegyelme révén és Méltóságod elődje, a Méltóságos Elnök Úr intézkedésére letétbe kellett volna helyezni (ugyanis e hős volt e kegyes akarat közbenjárója), ezt azonban részint Őfelsége hosszabb poroszországi távolléte, részint az ő hön óhajtott visszatérte után az említett Danckelmann úr balsorsa megakadályozta.

Az így magukra maradt diákjaink vigasztalására e jótétemény sürgetése a továbbiakban kizárólag Önre maradt tehát; így rendelte Isten, mindenek legfőbb bírá-

¹² III. Frigyes főminisztereként Danckelmannt 1697-ben bebörtönözték, 1707-ben szabadult ki. – Font Zs. 2009. 132.

¹³ Azaz Pápai Páriz Ferencnek.

¹⁴ Fusch, Paul (1640–1704) brandenburgi báró, porosz miniszter, Danckelmann ellenfele és utódja, a nagyenvedi kollégium odera-frankfurti ösztöndíjainak támogatója.

ja, hogy az előd szerencsétlenségét a nagy utód szerencséje tegye jóvá. Könyörögve kérjük ezért Méltóságodat, s minden keresztény szentségre kérve esedezünk, hogy minél rosszabb napok köszöntenek ránk, annál gyorsabban hallgassa meg könyörgéseinket, s hallgatóinkat, kik Frankfurtban oly szorult helyzetben vannak (akiknek egész ügyét a tiszteletre méltó Daniel Ernst Jablonski úr, Ófelsége udvari papja tudja elbeszélni), sürgős segítséggel, tudniillik a fejedelmi ösztöndíj biztos és szilárd rendezésével megnyugtatni méltóztassék. Különben ugyanis az lesz, hogy hallgatóink, miután az otthonról vitt kevéske költőpénzüket elköltötték, kölcsönre szorulnak, és végül sem tanulmányaikat, sem hazatérésüket nem tudják többé fedezni. Imáinkban nem szűnünk majd könyörögni a Magasságos Istenhez jótévedőinkért, akiket külföldön mutatott meg nekünk, ha már az itthoniaknak híján vagyunk. Isten áldja meg bőséges áldással a mennyekből Fényességed személyét és minden egyes cselekedetét.

Kelt Enyeden, 1698. március 30-án.

A professzor nem tévedett a kollégái nevében a Fuchs elnöknél való alázatos közbenjárást illető várakozásában; ugyanis még amikor Poroszországban, Königsbergben¹⁵ a Felséges Választófejedelemmel lévén a levelet megkapta, csakhamar saját fáradságos tennivalóit addig is félretéve az volt az első dolga, hogy kérésünk szerint válaszolni méltóztatott a jámboroknak, jóindulatát irántunk és kollégiumunk iránt valamint a már kijelölt és Frankfurtban tartózkodó ösztöndíjasok iránt szóban és tettel bizonyítani készen az alább következők szerint:

15.

[Königsberg, 1698. május 3.]

A Nagyenyei Kollégium Híres és Tudós Igazgatójának
és Professzorainak.

Úgy vélem, eléggé jogos óhaj az, amit a napokban elélem tártatok, s a Frankfurtban tartózkodó diákok ügyében javasoltok. Gondoskodni fogok róla, és semmi sem kívánatosabb számomra, mint hogy bizonyíthassam, milyen fontos számomra ajánlásotok. Ugyanis miként Uram, a kegyelmes Választófejedelem az evangélikus vallás és egyház támogatása iránti hő vágyától és buzgalmától vezetve elhatározta, hogy egy meghatározott és állandó összeggel alapítványt hoz létre, melynek évi jövedelme, nevezetesen száznolcvan birodalmi tallér, két erdélyi diák egyetemi tanulmányainak támogatására szolgáljon örökre, úgy mindenképpen azt kívánja, hogy ez a szent alapítvány lépjen is életbe.

Úgy tűnhetett, hogy ezt az igen dicséretes és keresztény fejedelemhez méltó kezdeményezést késleltette az idők kedvezőtlen volta, mégsem akadályozhatta

¹⁵ 1946-tól Kalinyingrád (ma az Orosz Föderáció része).

azonban meg, hiszen a jóságos adományozó már elkezdte segíteni bizonyos összeggel a mondott diákokat, [30] midőn elrendelte, hogy juttassanak számukra valamennyit a kincstári készpénzből, ugyanúgy gondján viselve a később nyújtandó támogatásnak is. Ám hogy mindeközben, amíg az alapítvány ügyét magát elrendezzük, a már Frankfurtban tartózkodó diákok hiányt ne szenvedjenek, minden erőmmel azon leszek, hogy a számukra szükséges anyagi eszközökről más forrásból gondoskodjak számukra. Ezért hát mind az ügy jámbor volta, mind kegyelmes Uram attól nem idegen érzülete és a kifizetésre tett ígérete úgy rendeli, hogy legyetek biztosak és jó reménységgel abban, hogy a lehető leghamarabb életbe lép e támogatás. Megírjuk ezt ezzel egyidőben Jablonski úrnak, a Választófejedelem Őfelsége udvari lelkészének is, s míg az udvar távol lesz, az ügyek intézése reá hárul. Azonkívül, ha alkalom adódik, hogy tiszteletre méltó kollégiumotok szolgálatára lehetek, szíves-örömet felvállalom, s amennyire csak erőim engedik, ügyeteket felkarolom. Mindnyájatokra együtt s egyenként Isten áldását kérem, s hosszan tartó jó egészséget kívánok.

Kelt Königsbergben, 1698. május 3-án.

Elkötelezett hívetek: *Paul von Fuchs*

16.

[Nagyenyed, 1698. szeptember 8.]

A tiszteletre méltó Daniel Ernst Jablonski Úrnak, üdvözetem.

Diákjainknak a fejedelmi ösztöndíj támogatásával folytatott tanulmányaira kiszabott ideje Isten segedelmével lejárt és véget ért, ők pedig tudomásunk szerint mostanára már elindultak Hollandiába, ahonnan anyagi erőiktől telhetően némi könyvkészlettel felszerelve később a hazatérést tervezik. Az a két diák is készen áll már, akik az ő helyükre és állásukba pályáznak, ám attól félünk, hogy ha esetleg a fejedelmi ösztöndíj ügye nincs még végérvényesen elrendezve, akkor nekik is meglehetősen soká kell várakozniuk, míg hozzájuthatnak. Ezért tanácsosabbnak láttuk előzetesen levélben megtudakolni Tőled, közösségünk híres és megbecsült pártogója, hogy mit remélhetünk, hogy ha biztosabbat tudunk, diákjainkat kevéske pénzzel e nagy útra bocsássuk, hogy e fejedelmi kegyet ők élvezzék tovább, miként a méltóságos Fuchs elnök úr azt nekünk nemrégiben remélni engedte. Ezért hát most is Téged kérünk könyörögve mindnyájunk nevében, kiváló férfiú, aki soha nem vagy rest ügyünkben, hogy e dologban minél előbb segíteni méltóztass, hogy így megerősítést nyerve diákjainkat szinte semmivé lett anyagi erőinkhez mért útravalóval ellátva innen jó szerencsével útnak indítsuk, s a Múzsák e telepeseit az odera-frankfurti egyetemen ismét elhelyezhessük. Mivel pedig a tiszteletre méltó öreg Simonis professzor életével együtt feladatát is bevégezte, jó lenne tudnunk, hogyan döntöttek utódja felől, kit tiszteljenek felügyelőjükként diákjaink, hogy őt mi is levélben köszönthessük, és barátunkként [31] becsüljük.

Nagy-Britannia felséges királya, Vilmos, nagy rokona példáján felbuzdulva¹⁶ az erdélyi egyházak megsegítésére elrendelte az angol egyetemeken néhány diákunk számára ösztöndíj és szállás biztosítását,¹⁷ ahogy nemrég értesültünk róla. Így sosem fogy ki az iskola a prófétákból, hogy tápláló növényeket teremjenek, és keserű gyógyfűvek gyanánt szolgáljanak, még ha ellenségeink a fogukat vicsorítják is. Addig is Te, kiváló férfiú, légy erős az Úrban, és a csapások sújtotta szerencsétlenek vigaszára jámbor bölcsességeddel segíts továbbra is, bármi adódik; ahogy tudod, el fogod nyerni biztos jutalmadat jótetteidért a jó szolgálak nyilvános díjazásakor. Addig is lelkemből kívánom, hogy sokáig és boldogan élj az Egyház javára.

Nagyenyeden, 1698. szeptember 8-án.

Mindannyiunk nevében.

17.

[Berlin, 1698. október 4.]

Kiváló, Tudós és Hírneves Uram, Barátom és tiszteletre méltó Jóakaróm!

Megkaptam a szeptember 8-án kelt, a Nagyenyedi Kollégium tiszteletre méltó Szenátusa nevében írt becses leveleteket; amelyre bizony nem is lett volna szükség, ha a városunkon átutazó diákjaitok kezetekhez adták volna legutóbbi levelünket, melyben a kérések szerint mindent leírtam nektek úgy, ahogyan történt. Mint-hogy pedig azt még nem olvashattátok, most röviden összefoglalom Neked, Kiváló Uram. Különféle akadályok leküzdése után végre eredménnyel jártak erőfeszítéseink, tudniillik, hogy két diákotok számára elrendelték az évi nyolcvan talléros ösztöndíjat örökösen, mellyel mostantól fogva mindig élhetnek. Küldjétek tehát Isten segedelmével mostani csemetéiteket, hadd ültessük el őket itt odera-frankfurti egyetemünkön; készen áll, és rendelkezésre is fog állani, amiből szükségleteikről gondoskodhatnak. Ugyanis jóllehet az a háromezer talléros összeg nem kerülhetett letétbe e jótékony célra, mindazáltal azt elértük, hogy rendelet biztosítja folyamatosan és meg nem szűnő módon százhatvan tallér folyósítását évente diákjaitoknak. Ugyanezen diákok számára felügyelő tanárnak az elhunyt Simonis¹⁸ professzor helyébe a tiszteletre méltó Barthold Holzfuss¹⁹ urat, a teológia professzorát nevezték ki, aki igen jámbor és nagy tudású férfiú. Tehát neki ajánljátok diákjaitokat, és én is elmondom neki, amit tudnia szükséges. Szívből gratulálok, hogy más nemzeteknél

¹⁶ Anglia protestáns uralkodója III. (Orániai) Vilmos, rokoni kapcsolatban állt a brandenburgi választófejedelem családjával, akitől Pápai nemrég kieszközölte a két enyedi diáknak szóló stipendiumot.

¹⁷ Teleki Pál peregrinációs útja 1697-ben Angliában folytatódott. Enyedi István enyedi professzor javaslatára Benjamin Woodroffe professzor közvetítésével újabb két-három oxfordi ösztöndíjat próbált szerezni az enyedi kollégium számára, ami végül nem valósult meg. – FONT Zs. 1989. 153–154.

¹⁸ Simonis, Johannes (1635–1698) – az odera-frankfurti egyetemen teológia professzora, az enyedi ösztöndíjas diákok felügyelője és gondnoka volt.

¹⁹ Holzfussus, (Holzfuss) Barthold (1659–1717) – teológiai professzor a frankfurti egyetemen, az ösztöndíjas enyedi diákok felügyelője.

is támogatásra leltetek, és könyörgöm további vigasztalásért csapások sújtotta Egyházatok számára. Várom az egyháztörténetünkben egyelőre hiányzó részleteket, melyeket remélni engedték, amint alkalmas lesz számodra.

Élj egészségesben, Kiváló Uram, Isten óvjon családdal együtt.

Híres neved készséges tisztelője: *Daniel Ernst Jablonski*

Berlin, 1698. október 4.

18.

[Berlin, 1700. március 2.]

[32] Kiváló és Híres Férfiú, tiszteletre méltó Jóakaróm és Barátom!

Történeti feljegyzéseid és hazád története Egyházatok siralmas helyzetének panaszaival együtt rendben megérkeztek hozzám. Az előbbieket hálásan köszönöm, amit igencsak kiérdemeltél, hiszen kincsedért cserébe, mellyel tehetséged az Egyház kincstárát gazdagította, örökkévaló lesz neved azok számára, akik a szívükön viselik az Egyház sorsát. Az utóbbiakon keserűen sóhajtozom, és segítségért könyörgök ahhoz, akitől egyedül lehet arra orvoslást remélni. Egyébként azért nem írtam mostanáig, mivel itt sok apró-cseprő elfoglaltságom tartott vissza, és nem is akadt semmi nagyobb jelentőségű dolog, ami sürgette volna, hogy írjak. A diákoknak adományozott támogatás olyan szilárd helyzetben van, hogy megmaradásához immár egyáltalán nincs szükségetek az én közbenjárásomra. Jómagam ugyan másként terveztem kezdetben az egészet, azaz hogy háromezer tallér került volna letétbe, s annak éves jövedelme adta volna az erre szánt összeget, s két diáknak kilencven tallért vagy háromnak hatvanat folyósítottak volna; azonban a kiváló Danckelmann váratlan bukása keresztülhúzta ezt a számítást. E hajótörésben azt a deszkát ragadtam meg, mely a legközelebbinek és a legalkalmasabbnak látszott, és nem kis fáradozással sikerült odáig vinnem a dolgot, hogy (miként korábbi levelemben már írtam) diákjaitok az úgynevezett „Mons pietatis” alapítványból kapják ösztöndíjukat, annak jövedelméből utalnak ki nekik évente nyolcvan tallért. Ennek az alapítványnak a kezelésével Durham²⁰ tanácsos úr van megbízva, aki jámbor és emberséges férfiú, s ebben az ügyben nem vonakodott a segítségemre sietni; az ő feladata, valahányszor csak új diák érkezik Tőletek, nevét e kincstári prefektusok elé beterjeszteni, és ők adják ki a kifizetésre szóló parancsot. Úgyhogy ez a dolog elég jól áll így, az az egyetlen kényelmetlenség van csak benne, hogy minden egyes alkalommal, amikor új diák jön, új parancsra kell várni az ösztöndíj kifizetéséhez – jóllehet én jobban szerettem volna, hogyha a felséges alapítványban Őfelsége kézzel és pecsétjével megerősítve diákjaitok számára az ösztöndíj örökre el lett volna rendelve. Jelenleg a helyzet kevésbé tűnik alkalmasnak az efféle kezdeményezésekre; ezért éljete az ösztöndíjjal úgy, ahogy most van, a többit bízzátok Istenre

²⁰ William Durham királyi tanácsos.

és az időre. Jómagam hűen felügyelem kiváltságokat, s ha adódik valami lehetőség, előmozdítom ügyeteket. Egyebekben Neked, kiváló férfiú, sok erőt, kollégiumodnak virulást, hazádnak nyugodalmat, Egyházadnak békességet, a híveknek kitartást és Isten ügyéért buzgóságot kívánok, s kérlek, tarts meg szeretetedben. Éljen egészségben!

Kiváló neved készséges tisztelője: *Daniel Ernst Jablonski*

Berlin, 1700. március 2-án.

Midőn a Nagyenyesi Kollégium ügye Isten segedelmével így elrendeződött, miután támogatóként megnyerte magának a hatalmas fejedelmet, külföldre kényszerült, majd 1704-ben elpusztult, és odahaza szinte teljesen elenyészett. Ugyanis miután a magyarországi mozgólódások, melyek túlságosan közel történtek [33] a mi Erdélyünkhöz, ide is betörték, és a császárhoz és királyhoz hű Nagyenyes városa nem tudott ellenállni a több mint hatezer kuruc hirtelen támadásának (így hívják az elégedetlen magyarországiakat), kiket Toroczkai István vezetett, a háborúhoz nem szokott polgárok, kik erőikben nem értek fel velük egyébként (még a német császári katonákkal együtt sem, jóllehet azok nem egyszer ingerelve a segítségükre akartak jönni), kénytelenek voltak engedni a felfegyverzett sokaságnak, és három egész napon át a fosztogatást és mindennemű zaklatást büntetlenül tűrni. Mindközben követeket küldtek a város tisztségviselői és a virágjában levő kollégium előjárói az ott tanítók és tanulók sokaságából mind a közeli, a császári őrség által őrzött városokba, Gyulafehérvárra és Szászsebesre, mind Nagyszebenbe. Általuk sietve és híven jelentették, mi történt a segélycsapatok által magára hagyott várossal a kurucok révén; miféle zsarolással és esküvéssel csikarták ki a letéteményesektől a nemesek javait, és hogy minden lakost az egyháziakon és a diákokon kívül arra kényszerítettek, hogy esküdjenek fel Rákóczi fejedelemre. Közülük egyeseknek, akikről megtudták, hogy értenek a fegyverekhez és a lovakhoz, megparancsolták, hogy csatlakozzanak csapataikhoz, másoknak pedig, akiket otthon hagytak, azt, hogy Rákóczi seregének ellátmányáról gondoskodjanak. Ez a hódolat nem hálózta be teljesen a kollégium rendjeit, és jóllehet a kurucok világosan tudták, hogy a kollégium előjárói ezeket a dolgokat hivatalból jelenteni fogják a nagyszebeni császáriaknak, mégis úgy tettek, mintha nem tudnának róla, és semmi módon nem akartak a kollégiumnak kellemetlenséget okozni, és bármit is gondoltak a kollégium felől, azt hallgatás takarta.

Innen Toroczkai Gyulafehérvárnak indult, ahol akkor a császári helyőrség állomásozott, hogy megtámadja őket, de meggondolta magát, és miután Tövis²¹ városkánál Apor István gróf teli magtárát felgyújtotta, nehogy a gyulafehérvári császáriaknak szolgáljon eleségül, mindenütt fosztogatva átgázolt a Maroson; soha nem

²¹ Nagyenyes és Gyulafehérvár között elhelyezkedő település.

látták többé Nagyenyeden. Vagyonelkobzás céljából viszont ott hagyta Nagyenyeden Balkó László Kolozsvár vármegyei nemest, hogy esküt téve gondosan kutassa fel azoknak a nemeseknek az ott hagyott javait, akik biztonságuk érdekében a szász városokba távoztak, és a város lakosait eskesse fel a Rákóczihoz való átállásra. Mindezt ő elszántan véghez is vitte, Szászsebesről és Gyulafehérvárról pedig több ízben kémek érkeztek Nagyenyedre azzal a megbízással, hogy közelebbről megismerjék a kurucok tevékenységét. Történt pedig, hogy egy erdélyi szász ácsmester, ki a nagyenyedieknek jó barátja volt, [34] óvatlanul járt el nyomozás közben, és leleplezték. Rákóczi vagyonelkobzója elfogatta, és bilincsbe verve a kurucok Bogát falvánál²² állomásozó táborába vitték, Toroczkai döntésére bízva, hogy csináljon vele, amit akar. Ő pedig a mondott ácsnak vagyis kémnek, miután kivallatták, csúf sebet hagyva levágatta az orrát, és visszaküldte az övéihez. Toroczkai ugyanis már régtől gyűlölte a nagyenyedieket, és mivel ő maga nem mert nyíltan ártani nekik, azt tervelte ki, hogy ezáltal egy csapásra felkelti ellenük a császári sereg gyűlöletét is. Hiszen bizonyos volt benne, hogy ha az elfogott kém feladót a főparancsnoknál meg tudnák nevezni (minthogy ő maga rosszat forralt a nagyenyediek ellen, ha csak lehet), a császári parancsnok bizonyára valamilyen ellenintézkedést fog tenni.

Nem tévedett Toroczkai e vélekedésében, ugyanis amikor az így megcsonkított ács Szászsebesre, s a császári had ottani prefektusa, Tige báró színe elé megérkezett, ahogy a báró őt így megcsonkítva és a kémkedésből sikertelenül visszatérni látta, éktelen haragra gerjedt, s egyszersmind mélységesen szánakozott is rajta; nem tűrhette ezt a látványt. Rögtön parancsot adott a szászsebesi főtisztviselőnek, hogy vigyék az ácsot Nagyszebenbe, hogy oly nyomorúságos látványával Rabutin főparancsnok szemében élő példa legyen, ami a bosszúállásra később okot adhat. Tige tervének meg is lett a szomorú eredménye, ugyanis amint Rabutin meglátta az orr- és felsőajak nélküli, megcsonkított kémet, ott helyben elhatározta, hogy példát statuál a nagyenyedieken, hiszen az ács elbeszélése alapján meg volt győződve arról, hogy ők okozták elfogatását és megcsúfolását. S ezt inkább a szerencsétlen és teljességgel vétlen lakosokon akarta megtorolni, mint hogy várakozzon az üggyel, és a jó bíró tisztjéhez megfelelően előbb az elöljáróságnál jelentse, hogy a valódi tetteseken (akikről mindazáltal azt gondolta, akár a saját seregéből is lehettek) kérjék számon az ács megcsonkítását. Ugyanis oly nagy volt a harag Rabutin lelkében, hogy nem tűrt halasztást, és még csak nem is végzett semmiféle nyomozást sem az ügyben.

Nem sokkal később tehát a Szászsebesen állomásozó Tige bárónak parancsba adta, hogy haladék nélkül, tűzzel-vassal büntesse meg a nagyenyedieket; ő pedig nem is habozott, miután a parancsot így kapta, hanem összeszedte hirtelen gyűjtött seregét: erdélyi szászok, románok és mások, vagyis görög és örmény kereskedők álltak be a reguláris német hadrendbe zsákmány reményében. Az út nagy részét az éjszaka csendjében tették meg, nehogy a dolognak híre menjen. [35] 1704 Vi-

²² Napjainkban Marosbográtként ismert Maros megyei település.

rágvasárnapján,²³ kora hajnalban értek oda, és a nagyenyedi vár kapuja előtt álltak meg, ahová a lakosok nagy része hamarjában behúzódott, két ágyút egyenesen a kapura irányítva, ugyanis, mint mondtam, a lakosok nagy része ide vonult vissza, míg mások a városon kívüli szőlőhegyekbe menekültek, melyek közvetlenül a város alatt fekszenek, és a sűrű cserjésben a bokrok között húzták meg magukat. Enyedi István, a kollégium teológiaprofesszora is ezzel próbálkozott meggondolatlanul feleségével és gyermekeivel együtt, úgy vélvén, hogy biztosabb elmenekülni, mint a városban, a közszálláson maradni. Azonban aki így menekült, az mind erősen tévedett, ugyanis a Tige parancsára előreküldött, könnyű fegyverzetű katonák megelőzték őket, és elzárták a menekülés útjait a városból történő mindenféle mozgást szemmel tartva. Akiket elkaptak, azokat a nőket és a gyermekeket kivéve (a parancs szerint csak őket kellett megkímélniük) mind lemészárolták. Kétszáznál több holtat számoltak meg kiterítve – szomorú és örök időkre emlékezetes látványt nyújtottak, s az így lemészároltak között a kollégium huszonnyolc diákja feküdt a legjelesebbjeiből. A professzort menekülés közben kapták el, s három katona szegezte rá a fegyverét. Miután megütötték, a földre bukott, s a meredek domboldalon legurulva elkerülte a golyókat, így sértetlen maradt. Isten bölcs akaratából egy angol származású katona talált rá a szerencsétlenre, és őt a közeli berekbe vezette (melyet Holt Marosnak²⁴ mondanak), és övével együtt biztonságba helyezte, ahonnan másnap félmeztelenül övével együtt visszatért. Mindazáltal a kiváló férfiú tízéves fia, Sámuel súlyos sebet kapott a jobb kézfejen.

Akik pedig a várban zárkóztak be, később, miután megtudták, hogy Tige báró hol tartózkodik, kimentek a várból, és felkeresték könyörögve, tudniillik a kollégium két tanára: Kolozsvári István és Pápai Páriz Ferenc, rajtuk kívül két református²⁵ és egy evangélikus lelkész,²⁶ valamint még néhány tekintélyes férfi a városból. Kérve kérték, kegyelmezzon meg az ártatlan lakosoknak, mire Tige azt felelte, hogy nem ő dönti el, mit tegyen; csak azt teszi, amit Rabutin parancsol. Kérlelték mindenre, ami szent, hogy legalább az egyházat, a templomot, a parókiákat és a kollégiumot kímélje meg, amit nyilvánvalóan fontolóra vett volna, ha a kollégium épülete külön állt volna a városiak házaitól, melyeket már a lángoknak szántak, de mivel egybe volt épülve velük, mindennek együtt kellett a tűzben elpusztulnia. Ezért [36] Tige nyomban megparancsolta nekünk, hogy hozzuk el a várból feleségeinket és gyermekeinket, és a kollégium tágas udvarára húzódjunk, a katonáknak pedig egy óra szabad rablást engedélyezett, akik mindeközben a templomban és máshol a szekrényeket felfeszítve vadul zsákmányoltak, s úgy megpakolták lovaikat, hogy alig tudtak felülni rájuk a rakománytól. Azután a trombitás parancsot kapott, hogy adjon jelet a kirendelt gyűjtogatóknak, akik a harsonaszót meghallván a város min-

²³ 1704. március 16-án.

²⁴ Nagyenyed Miriszló felé eső részében, Marosgombással szemben fekvő tölgyes határrész a Maros folyó árterületében.

²⁵ Bajcsi András és Csapai András.

²⁶ Kramer János.

den részén az összes köz- és magánépületet, templomokat és tornyokat fáklyákkal felgyújtották, és az egész várost egyszerre lángba borították. Azokat a kisfiúkat, kislányokat és betegeket, akik rettegésükben a kemencékben és egyéb helyeken bújtak meg, később megégve vagy a füsttől megfulladva találták meg. A városban, főként a kollégium udvarán tartózkodókat, néhányak kivételével mind kifosztották. Azonban korra, nemre és állapotra való tekintet nélkül mindenkit meztelenre vetkőztettek, köztük az egyház tiszteletre méltó lelkészét és a környékbeli testvérek legidősebbjét, a hetvenéves öreg Bajcsi Andrást és kollégáját, a tiszteletre méltó Csapai Andrást, Bajcsi Sámuel, az említett tiszteletreméltó öreg fiát, a szent szolgálatban való paptársát, a kollégium két professzorát: a kiváló Kolozsvári Istvánt és Pápai Páriz Ferencet, feleségeikkel és gyermekeikkel együtt, kik így szomorú és emlékezetes példaként szolgáltak. Így hamvadt el a nemes város minden részében, miként a híres kollégium is, melynek történetét itt röviden vázoltuk. A nagyobbik auditorium²⁷ falán az ajtón belépőknek jobb kéz felől ez a felirat olvasható:

KESERŰ EMLÉK, S AZ ÁRTATLANOKNAK DICSŐSÉG;

annak a szörnyű eseménynek az emlékére, amikor 1704 Virágvasárnapján a Bethlen alapította Nagyenyesi Kollégium igen jeles tanársegédjein és diákjain a háború váratlanul átgázolt, s eltaposta őket: Debreceni István contrascribát és a rhetorica osztály tanítóját, Szászhalmai György esküdt diákot, a poetica osztály tanítóját, Szotyori Imrét, Dobolyi Ferencet, Szotyori Gergelyt, Váradi Bányai Jánost, Krizbai Jánost, Zágoni Andrást, Marosvásárhelyi Pétert, Rigó Kapusi Sámuel, Kováts Szalatsi István gyógyszerészt. Őket másnap sietős temetésen temette el a kollégium három, az eseményektől felzaklatott tanára: Kolozsvári István, Pápai Páriz Ferenc és Enyedi István, ruháiktól megfosztván amúgy félmeztelenül, egy akkora gödörben, amelyben ennyi holttest elfért, a Miriszlói utca végében, az út mentén egy sírhalmot emelve, hogy az arra járók szemébe tűnjön, és szomorúan várták a halottak feltámadásában [37] az Úr dicsőséges napját. Ide temették el a hasonlóképpen meghalt Kézdivásárhelyi Pétert, az egyház kántorát, és nemes Gidófalvi Péter Ferencet, ki sokáig a kollégium számvivője volt, és akkoriban templomfelügyelő. Ők azok, akik megjöttek a nagy búból [sanyargatásból], Apokalipszis 7,[14].²⁸

E holtaknak vélt, súlyosan megsebesült diákokat a halál küszöbéről hozták vissza: Nagy-Ari Istvánt, Ajtai Andrást, Vajai Györgyöt, Szemerjai Györgyöt, Enyedi Sámuel tizenkét éves fiút, az ugyanott tanító teológiaprofesszor fiát.

Ezt a csapást a nemes Püspöki Péter, a Nagyenyesi Kollégium egykori diákja és tekintélyes polgára, kit innen a híres Fehér vármegye megtisztelő főbírói posztjára előléptettek, majd az erdélyi református egyházak súlyos helyzetében követként Bécsbe küldtek,²⁹ amikor a mérsárlás híre oda eljutott, gyászversében siratta. Innen

²⁷ Előadóterem.

²⁸ János jelenései 7,14.

²⁹ Püspöki Péter az erdélyi református egyház küldöttjeként panaszíratot nyújtott át Lord George Stepney-nek, Anglia bécsi nagykövetének a császári seregek erdélyi túlkapásairól, amelyeket a nagykövet Londonba továbbított. – Archivum Rákócianum. II. 1871. 273.

hazatérve később a halálos ágyán úgy rendelkezett, hogy a legyilkoltak sírja mellett temessék el testét, és kötelezte a kollégium kurátorait, hogy az említett sírhely mellett emelt síremléket kőfallal vegyék körül, megfelelő összeget hátrahagyva e célra.³⁰

³⁰ A harcban elesett diákok első kápolnaszerű síremlékét tehát Püspöki Péter kívánságára és költségén az Őrhegy alján, az ún. Kápolnadombon emelték. Ez az emlékmű teljesen megsemmisülhetett, mivel később, a milleniumi ünnepségek közeledtével a kollégium Ifjúsági Önképzőköre kezdeményezésére ugyancsak a Kápolnadombon – a város egykori temetőjében –, 1896-ban újabb emlékművet állítottak. Ez az emlékmű áll ma is, a két oldalán elhelyezett feliraton az 1704. március 16-án elesett kollégiumi diákok neveit olvashatjuk.

RECENZIO

ZILA GÁBOR

VÁN BENJÁMIN: Szilády Áron élete.

Szerk. Szakál Aurél. Kiskunhalas, Kiskunhalasi Református Egyházközség – Szilády Áron Társaság – Thorma János Múzeum, 2012, 287 p.

Az 1837 és 1922 között élt református lelkipásztor, nyelvész, történész akadémikus, vagyis igazi polihisztor Szilády Áron életútját különböző szempontokból már számos szerző megírta.¹ Ván Benjámín (1892–1985) posztumusz, Szakál Aurél szerkesztésében megjelent munkája azonban új szemszögből mutatja be a tudós lelkészét. A mű első érdekessége, hogy szerzője már 1959-ben papírra vetette, azonban csak bő négy évtized múltán került teljes terjedelmében kiadásra,² amit több jeles esemény tett aktuálissá: Szilády születésének 175., halálának 90. évfordulója és a később róla elnevezett kiskunhalasi gimnázium felépülésének 120. évfordulója.

Igényes kiadást vehet kezébe a nagyközönség. A kiadók komoly gondot fordítottak arra, hogy az életpályához méltó könyvet adjanak ki, amit jelez, hogy műnyomó papírra és kemény kötésben adták közre a művet. Igényességüket mutatja a gazdag képi illusztráció is, melyek egy részét ráadásul magángyűjteményből publikálták.

Előre kell bocsátani, hogy Ván Benjámín célja elsősorban nem az volt, hogy összefoglalja Szilády tudományos munkásságát, hanem egy új, személyes nézőpontból írja le példaképe és mentora életét. Az olvasó főként a személyes élmények és magánbeszélgetések révén ismerheti meg a hatalmas tudású lelkipásztort és lelki gondozót, aki szinte fiaként szerette az őt atyaként tisztelő ifjú lelkészt.

¹ Például: Bálint Sándor: *Szilády Áron pályája*, Szeged, Magyar Irodalomtörténeti Intézet, 1926; Bogán Zoltán: *Szilády Áron*, Kiskunhalas, k. n., 1987; Dobos, István: *Szilády Áron, a tudós*, Mezőtúr, k. n., 1943; Gyarmati Andrea – Lehócki György: „Szilády Áron” In: Szakál Aurél *Kiskunhalas almanach*, Kiskunhalas, k. n., 2002. 83–84; Horváth Cyrill: „Szilády Áron” *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1940. 1–16, 105–120; 209–225; Markó László „Szilády Áron.” In: László Markó, Kornélia Burus, Margit Balogh és Diana Hay *A Magyar Tudományos Akadémia tagjai*, Budapest, MTA Társadalomkutató Központ, 2003; G. Németh Béla: *A magyar irodalomkritikai gondolkodás a pozitívizmus korában*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1981; Pető Jenő: „Szilády Áron parlamenti tevékenysége.” In *A Szilády Áron Társaság Évkönyve 1996–2000*, Kiskunhalas, k. n., 2002. 31–38; Szathmári István: „Szilády Áron és a nyelvtudomány.” In *A Szilády Áron Társaság Évkönyve 1994–95*, Kiskunhalas, k. n., 1995. 9–20; Ván Benjámín: „Szilády Áron.” In *A Szilády Áron Társaság Évkönyve 1994–95*, Kiskunhalas, k. n., 1995. 76–79; Vásáry István: „Szilády Áron emlékezete.” In *A Szilády Áron Társaság Évkönyve 1996–2000*, Kiskunhalas, k. n., 2002. 23–29; Veress Sándor: „Hogyan láttatja Bálint Sándor Szilády Áront.” In *A Szilády Áron Társaság Évkönyve 1994–95*, Kiskunhalas, k. n., 1995. 50–56.

² A korábban már említett Ván 1995. ennek részeitől állt össze. A szerkesztés során az ismétléseket kihagyták a műből, azonban ezeket [...] jellel jelezték.

Ván Benjámin kiskunhalasi születésűként gyermekkorától ismerte Sziládyt, akinek később mentoráltjává vált, mivel maga is lelkeszi pályára lépett. Könyvében több alkalommal megjegyzi, hogy sajnos – az eseményekkel egy időben – nem készített jegyzeteket, így saját memóriájára támaszkodva rekonstruálja az eseményeket. Ez időnként nehézkessé teszi az olvasást, hiszen néhol nagy ugrásokban, máskor szinte óráról-órára ismerteti az eseményeket, azonban összességében olvasmányos stílusban írja le emlékezését nagy elődjéről.

A könyv két nagy részre tagolódik. Az elsőben a szerző saját ismereteit adja közre Szilády Áron életéről. Ezt a szakaszt inkább tematikus bontás jellemzi, melyben a témához kapcsoltnak tárgyal kronológiailag nem egymást követő eseményeket. Például külön fejezet az úgynevezett Páka-per, ami a helyi gyülekezet és a lelkipásztor életét mintegy 30 éven keresztül megkeserítette. Külön szakaszt szentel Szilády szüleinek és diákjeinek.

Ezeknek a részeknek a fő jellemzője, hogy a szerző gyakran csak Szilády visszaemlékezéseiből vagy másoktól hallott az eseményekről. Így ezek sokkal kevésbé részletesek, mint a könyv második fele, amelyet már saját tapasztalatok alapján írt le. Néhol tárgyi tévedésbe esik, amit a szerkesztők lábjegyzetben jeleztek és javítottak. Ugyanakkor kitűnik, hogy a szerzőt kevésbé érdeklő időszakok, mint például a törökországi utak – ezeknek jelentőségét nem lehet eléggé hangsúlyozni a történettudományban – viszonylag kevés szerepet kaptak, éppen csak megemlíti őket, s akkor inkább emberi oldalukat érinti: így viszonylag sokat foglalkozott Szilády és a szultán baráti kapcsolatával, de azt nem említette, hogy mit csinált Szilády Isztambulban.

Számos helyen megmutatkozik a szerző feltétlen csodálata és tisztelete Szilády iránt. Minden esetben pozitívan nyilatkozik róla, s vitás kérdésekben az ő nézőpontját teszi magáévá.

Ezekre a szakaszokra jellemző még, hogy a református egyháztörténet pontos ismerete mellett megértésükhöz sokat segít, ha az olvasó jól ismeri Kiskunhalas és a Kiskunság történetét is, ugyanis több esetben csak odavetve írja le a neveket és szereplőket, amelyek ma már talán kevésbé közismertek. Az alapos szerkesztők itt is segítségére siettek az olvasónak: a kevésbé ismert, illetve helyi jelentőségű szereplőket minden esetben lábjegyzetben mutatták be.

Véleményem szerint sokkal érdekesebb Ván Benjámin életrajzi írásának második fele. Egyrészt azért, mert ez a szakasz ismerteti ugyan Szilády párját ritkító képességeit, azonban sokszor jobban előtérbe kerül a prédikációk mögött álló lelkipásztor, lelkigondozó, aki nagy tudós létére feltétlen odaadással vezette a rábízott nyáját. Másrészt pedig azért, mert a szerző itt saját emlékeire támaszkodott, és kiegészítette azokat a hozzáférhető forrásokkal (például egyházi jegyzőkönyvek adataival és Szilády személyes levelezésével).

A szerző egészen gyermekkori emlékeitől kezdi Szilády életútja általa ismert szakaszának bemutatását. Eleinte az érinthetetlen, a szószék magasából letekintő lelkesről ír, akinek prédikációi és imádságai teljesen magával ragadták. Később a

halasi gimnázium tanulójaként közelebbi kapcsolatba került vele. Például amikor Ván megbuktatását a vizsgabizottságot elnöklő Szilády akadályozta meg.

Kettejük kapcsolata akkor kezdett még szorosabbá válni, amikor a fiatal Ván Benjámín úgy döntött, hogy lelkészi pályára lép. Ekkor lelkipásztora ajánlását kellett kérnie. Szilády bölcs és megfontolt lelkipásztorként azonban nemcsak kiadta a papírt, hanem gondosan meggyőződött arról is, hogy Ván valóban alkalmas-e erre a pályára. Kiskunhalas híres lelkipásztora ugyanis nagyon komolyan szívén viselte egyháza sorsát, amiből később számos konfliktusa származott. Sziládyról az a kép alakul ki az olvasóban, mint aki – ha kell – oroszlánként harcol a tiszta igehirdetésért és a képmutatásmentes egyházért.

A teológiára kerülő fiatal Ván hatalmas pártfogóra talált Szilády Áronban, aki azonnal kollégájaként bánt vele. Később maga Szilády is hibájának tekintette, hogy talán túl hamar beavatta egyes emberekről, esetekről való véleményébe a szerzőt, aki így sokszor prekonceptióval tekintett előre. A fiatal teológus számos konfliktusba keveredett tanulmányai során, amelyekben Szilády minden hatalmát és lehetőségét felhasználva igyekezett segíteni neki. A legnagyobb elismerések egyikének Ván azt tekintette, hogy Szilády Áron káplánja lehetett 1917-től szinte annak haláláig.

A fiatal káplán hamar megtapasztalta Jézus szavait: „egyetlen próféta sem kedves a maga hazájában” (Lukács 4,24). Szilády mindig mögötte állt, és segítette őt. Valószínűleg úgy tekintett káplánjára, mint leendő utódjára, és ennek megfelelően igyekezett előmenetelét segíteni. Ván Benjámín igen részletesen ismerteti az eseményeket, olykor ismételve bizonyos részleteket a könyv első feléből. Olyan képet fest Sziládyról, amelyet talán egyik korábbi életrajzírója sem: egyrészt a gyülekezetéről átgondoltan és lelkiismeretesen gondoskodni igyekvő lelkipásztorét, aki – ha a szükség úgy hozza – akár egyenként végiglátogatja a presbitérium tagjait, hogy megértesse velük egy gimnázium építésének szükségességét. Ráadásul mindezt azal a céllal, hogy a vidéki gyermekek elől ne legyen elzárva a továbbtanulás lehetősége. Másrészt olyan lelki gondozóét, aki előtt teljes őszinteséggel megnyílhatott egy-egy meggyötört gyülekezeti tag vagy akár kolléga. Ván számos olyan beszélgetést is megörökít, amikor neki adott tanácsot Szilády, és őt gondozta.

Ván Benjámín a halasi parókián élt Szilády életének utolsó öt esztendejében, kivételt ez alól csak az az időszak képezett, amikor áthelyezték. Így természetesen első kézből értesült minden eseményről, sőt igen gyakran maga is résztvevőjük volt. A könyv ezen szakaszában időnként nehéz eldönteni, hogy önéletrajzot vagy életrajzot ír. Szilády utolsó szavait is tolcsmácsolja, amelyeknél személyesen jelen volt.

Az életrajz fő erőssége, hogy nagyrészt személyes tapasztalatokra, emlékekre épül, így a kolléga, a tudós és a politikus életén túl megismerhetjük a szerény, pompát és feltűnést kerülő embert is. Ván műve nemcsak Szilády Áron jobb megismerése szempontjából fontos munka, hanem a 19–20. század fordulója Református Egyházának történetét és Kiskunhalas helytörténetét is tovább gazdagító munka.

A szöveget Word formátumban, *rtf* kiterjesztéssel kérjük elektronikus úton megküldeni a következő címre: orpheusnoster@googlegroups.com. Általában maximum 1 szerzői ív (40 000 leütés szóközökkel, jegyzetekkel, bibliográfiával együtt) terjedelmű cikket várunk, de ennél jelentősen rövidebb cikk közlését is szívesen vállaljuk. Recenziók esetében a várt terjedelem körülbelül 5–10 000 leütés.

A szöveget a lehető legkevesebb formázással kérjük. A főszövegben használt alapbetűtípus 12 pontos Times New Roman legyen, a lábjegyzetben 10 pontos Times New Roman. Ha a szöveg különleges fontkészletet is igényel, kérjük csatolni a fontkészletet, valamint a cikket *pdf* formátumban is. A főszöveget sorkizártan, 1,5-es sortávolsággal, a bekezdések elején behúzás nélkül kérjük; a lábjegyzetet sorkizártan, szimpla sortávval.

Hivatkozásokat lábjegyzetben és nem végjegyzetben kérünk. Külön irodalomjegyzék, bibliográfia a tanulmány végén nem feltétlenül szükséges, de szívesen vesszük, különösen, ha egy szerzőtől több művet is idéznek. Ilyen esetben javasoljuk a jegyzetekben a szerző és évszám alapján történő rövid hivatkozást. Ha nincs külön irodalomjegyzék, az első alkalommal való idézést teljes formában kérjük, utána pedig szerző és évszám alapján történő rövid hivatkozással. Kérjük, az *i. m.* hivatkozást csak abban az esetben használják, ha az adott szerzőtől csak egy művet idéznek. Kereszthivatkozások ne legyenek.

A szerző vezetéknevét kiskapitálissal kérjük, folyóiratcikk, könyvfejezet címét idézőjelek között, normál betűvel, folyóirat, könyv címét dőlt betűvel.

Hivatkozások teljes lábjegyzetben:

– könyvek, könyvfejezetek esetében

SZERZŐ: *Cím*, Kötettség, Kiadás helye, Kiadó, Évszám, Hivatkozott oldalak.

SZERZŐ: „Fejezetcím”. In Uő: *Könyvcím*, Kötettség, Kiadás helye, Kiadó, Évszám, Hivatkozott oldalak.

– gyűjteményes kötetek és bennük megjelent írások esetében

SZERKESZTŐ – SZERKESZTŐ (szerk.): *Cím: Alcím*, Kiadás helye, Kiadó, Évszám.

SZERZŐ: „Cím”. In Szerkesztő – Szerkesztő (szerk.): *Cím: Alcím*, Kiadás helye, Kiadó, Évszám, Hivatkozott oldalak.

– folyóiratcikkek esetében

SZERZŐ: „Cím”. *Folyóirat címe*, Évfolyam római számmal, Évszám/Sorszám. Hivatkozott oldalak.

– heti- és napilapokban megjelent cikkek esetében
SZERZŐ: „Cím”. *Lap címe*, Évfolyam, Lap száma, Évszám. Hónap. Nap. Oldal-
szám.

Hivatkozások rövid lábjegyzetben:

– egy szerző egy művének használata esetén
SZERZŐ: i. m. Hivatkozott oldalak.

– egy szerző több művének használata esetén
SZERZŐ (Évszám): Hivatkozott oldalak.

– az előző lábjegyzetben hivatkozott irodalom másik szövegrésze esetében
Uo. Hivatkozott oldalak.

Minden esetben pontos irodalmi hivatkozást kérünk, megjelölve a kezdő és záró oldalszámot (tehát nem 23osqq. formában), a kettő között gondolatjellel [–]. Kérjük, az oldalszámot csak abban az esetben egyértelműsítsék p. (pp.) betűkkel, ha az idézett mű jellegéből (katalógus, képkötet) következően egyébként nem volna világos, hogy oldalszámról van szó. Internetes hivatkozások esetén kérjük ellenőrizni, hogy az idézett oldal elérhető-e még, s kérjük a hivatkozás, ill. az ellenőrzés dátumát is feltüntetni.

Kérjük, klasszikus auktorok idézésénél ne alkalmazzanak kiskapitálist. Az auktorok nevét és műveik címét lehet a szakmában bevett rövidítésekkel külön magyarázat nélkül alkalmazni. Tudományos közéletünkben kevésbé ismert folyóiratok, sorozatok, kézikönyvek címét vagy ne rövidítve írják, vagy az irodalomjegyzék (illetve ennek hiányában a cikk) végéhez csatoljanak rövidítésjegyzéket.

Az idegen nyelvű, latin betűs kifejezéseket és idézeteket kérjük dőlt betűvel szedni, a görög, héber, kopt és szír idézeteket a megfelelő betűvel (más nyelvű szövegeket is szívesen látunk eredeti írásmóddal). Kérjük, hogy ne külön görög, héber stb. betűkészletet használjanak, hanem unicode betűket (ha egyes ékezetes betűket az alapbetűtípussal nem tudnak létrehozni, Palatino Linotype betűt ajánlunk)! Dőlt betűs idézet elején és végén nem szükséges idézőjelet használni. Ha az idézet zárójelen belül szerepel, a zárójel is legyen dőlt.

A görög neveket a szerző szándéka szerint tudományos vagy magyaros (az Akadémiai Helyesírásnak megfelelő) átírásban, egy cikken belül következetesen kérjük. Kérjük, görög neveket – latin auktor idézését kivéve – ne írjanak át latinosan (pl. Achilles, Homerus).

Képek esetén a képaláírásokat a szöveg legvégén beszámozva kérjük megadni. A képeket ne ágyazzák be a dokumentumba, hanem külön képfájlban, a lehető leg-

nagyobb méretben és felbontásban (min. 1000x1000 pixel) küldjék, és a szövegben jelöljék meg, hová szerkesszük be azokat.

A tanulmányokhoz kérünk kb. 10–15 soros angol, német, francia, olasz vagy latin nyelvű rezümét a cikkel közös fájlban, a szöveg végén. Kérjük, hogy szerzőink nevük mellett adják meg a következő információkat: születési év; tudományos fokozat; a tudományág, melynek művelőjeként a „Számunk szerzői” rovatban szeretnék magukat azonosítani; oktatási-kutatási hely. Recenziók esetében a recenzeált mű minden könyvészeti adatát kérjük a cikk címében, ill. alcímében megadni.

A korrektúrát a Word *Eszközök* menüjének *Változások követése* gombja alatt a *Módosítások elfogadása vagy elvetése* lehetőségnél, az *Elfogadja*, ill. *Elveti* gombokkal az adott helyen jelezve kérjük vissza.

Guidelines for Our Authors

Authors should submit Word or rich-text files (written in a recent version of MSWord) to the email address <orpheusnoster@googlegroups.com>. Articles and essays should not normally exceed 40 000 characters (including spaces, notes, and bibliography), however The Editorial Board welcomes much shorter manuscripts, too. Book reviews should be between 5 000 and 10 000 characters in length.

The following general rules should be followed: text alignment is left and right justified (centered text); non-indented paragraphs; use as little formatting as possible, and italics where appropriate; do not add extra space between paragraphs; if using special fonts and characters, font file(s) and a copy of the manuscript in PDF format should be sent to the given email address. Main text: Times New Roman 12-point type; line spacing is 1.5. Footnotes: Times New Roman 10-point type; should not be separated by a full blank line; line spacing is single.

Use footnotes, not endnotes (i. e. eliminate from the main text unnecessary bibliographical data or parenthetical references to sources). Give complete bibliographical information the first time a work is referenced (opening and closing pages of an article, then the specific pages referred to, using the bare number only, no „p.” or „pp.”) and also give an individual footnote for each detail to be documented. Subsequent citations should use a short reference; decide on a standard or clear abbreviation for use after the first occurrence, but avoid complicated or ugly acronyms. The title of an article in journal or collection should be in single quotation marks. The title of a journal or book (including collections) should be in italics.

Cross-references should be avoided. References should not be necessarily gathered into a bibliography at the end of the manuscript. In that case the author's name and the year of publication should be given in the subsequent mentions (in footnotes only).

Manuscript references include the location of documents, description and folio. Online references should include URL and followed by the date accessed in square brackets.

Quotations should be given within single quotes (use double quotes only inside single quotes). Longer ones of more than three lines should be indented as a separate paragraph without quotes. Foreign-language texts in Roman type should be in italics. For non-Roman texts (Greek, Hebrew, Coptic, Syrian, etc.) use Unicode fonts.

Figures (tables, illustrations, photos and other artworks) should not be embedded in the text, but submitted separately in JP(E)G or TIF format; properly cropped line drawings should have a resolution of at least 600 dots per inch, greyscale and colour of at least 300 dots per inch at their final size. Colour figures should be supplied in CMYK (not RGB) colours.

Put placeholders into the text to show where the image should appear. Type these placeholders on their own line, flush left, and bracketed (e.g., [Table 1]). Figure captions (with source information) should be numbered, for easy reference, and listed at the end of the document.

The manuscript should be followed by an abstract of 15 lines maximum (i.e. in the same document) in one of the following languages: English, German, French, Italian, or Latin, and accompanied by the Author's name, year of birth, academic degree, current or preferred discipline, and place of employment/research. In the case of book reviews the title should be followed by full bibliographic information.

Proofs will be sent via email to the Authors for checking. Changes to the text should be made by enabling Word's change-tracking mode (under the 'Review' tab), and by accepting or rejecting the Editor's modifications. Corrections should be returned to the Editorial email address.

A FOLYÓIRATOT A KÖVETKEZŐ BOLTOKBAN LEHET KAPNI

L'Harmattan Könyvesbolt
 Írók Boltja
 Gondolat Könyvesház
 Ráday Könyvesház
 Párbeszéd Könyvesbolt
 ELTE TTK-TÁTK Hallgatói Bolt
 Budapesti Teleki Téka
 Pécsi Antik Kft. Könyvesboltja (Szent István Könyvesbolt)
 ELTE Eötvös Kiadó jegyzetboltjai
 Nyitott Műhely

Megrendelhető az orpheusnoster@googlegroups.com címen.

KÖVETKEZŐ SZÁMUNK TARTALMÁBÓL

RUZSA FERENC

Az ind filozófia eredete – A termékeny összecsapás

BANGHA IMRE (Ford.)

Rabíndranáth Tagore: Négy nap – négy vers

BANGHA IMRE (Ford.)

Susham Bedi: Nem tartom a kapcsolatot (regényrészlet)

BANGHA IMRE

Indiai napló 2014

PAJOR SÁNDOR (Ford.)

Az erényes tolvajlás elixírje (szanszkrit mese Ándhrapradésből, Gópálajógindrától)

SZÁLER PÉTER (Ford.)

A két tolvaj (szanszkrit mese, szemelvény a Brahmāṇḍa-purāṇából)

BÓDI ILDIKÓ (Ford.)

Szulaszá dzsátaka (mese a páli kánonból a Buddha egyik női születéséről)

FÜLÖP JÓZSEF (ford. és bevezető)

Satyajit Ray: A mi filmjeink és az ő filmjeik

PÁLÓCZY KRISZTINA

Halmos István indiai gyűjtése – Hangszerekkel gyarapodott a Néprajzi Múzeum

Ázsia-gyűjteménye

